

ŞEYHÜLİSLÂMLIK MAKAMI VE ADLÎ MEKANİZMA İÇİNDEKİ YERİ

The Office Of The Shaykh Al-İslâm And Its Place In The Judicial Mechanism

Esra Yakut*

Özet: Osmanlı merkez örgütü içinde yer aldığı dönemden itibaren fetva vermekle görevlendirilen şeyhülislâmlık makamı bu yetkisinin dışında hiçbir idarî görev üstlenmemişti. 16. yüzyıldan sonra yetkileri genişletilerek ulema sınıfının başkanlığına getirilen şeyhülislâmlar idari, adli ve eğitim ile ilgili bazı işlerden sorumlu tutuldular. Adli alanda, İslâm Hukuku kurallarına göre karar veren şeriyye mahkemelerine başkanlık eden kadıları atama ve azil yetkilerine de sahip oldular. Bu yetki aynı zamanda şeriyye mahkemelerinin şeyhülislâmlık makamına bağlanması anlamına geliyordu. 1917 yılına kadar şeyhülislâmlığa bağlı olarak çalışmalarını sürdüren şeriyye mahkemeleri, bu tarihten itibaren dinin kamusal hayattan uzaklaştırılması çalışmaları içerisinde Adliye Nezareti'ne bağlandılar. Fakat bu durum çok da uzun sürmedi. Birinci Dünya Savaşı'nın ardından İttihad ve Terakki Partisi'nin ve uygulamalarının ortadan kaldırılmaya çalışıldığı dönemde, yoğun itirazlar nedeni ile, 1918 yılından Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar şeriyye mahkemelerinin yeniden şeyhülislâmlık makamına bağlandığını görmekteyiz.

Anahtar Kelimeler: Şeriyye mahkemeleri, şeyhülislâm, Meşihat Makamı, Adliye Nezareti, kadı.

Abstract: The office of the shaykh al-islâm, which was given the authority to issue fatwas throughout the time it was in the central organizational system of the Ottoman Empire, assumed no administrative duties other than this authority. Shaykh al-islâm, whose powers were expanded and who became the head of the ulema class after the 16th century, were held responsible for certain administrative, judicial and educational affairs. In the judicial field, they also had the authority to appoint and dismiss qadis who chaired religious courts that ruled according to the rules of İslâmîc Law. This authority also meant that the religious courts were to be governed by the office of shaykh al-islâm. The religious courts, which had continued their work under the supervision of the office of the shaykh al-islâm until 1917, were given under the supervision of the ministry of justice in the efforts to remove religion from public life after that date. However, this did not last long. From 1918 to the end of the Ottoman Empire, due to intense objections, during the period when the Committee of Union and Progress and its practices were tried to be abolished after the First World War, we see that the religious courts were put under the supervision of the office of the shaykh al-islâm again.

Keywords: Religious courts, shaykh al-islâm, The Office of Shaykh al-islâm, qadi, Ministry of Justice.

* Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi, eyakut@anadolu.edu.tr,
ORCID ID: 0000-00003-0631-3633
Makale Geliş Tarihi : 02/09/2019, Makale Kabul Tarihi : 10/10/2019

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nde, merkez teşkilatı içerisinde yer alan, fetva vermekle görevli en üst düzeydeki makam olan şeyhülislâmlık, 16. yüzyıldan itibaren ilmiye sınıfına önderlik görevini de üstlenmiş, şer'i mahkemeler, medreselerdeki eğitim ve medrese öğrencileriyle ilgili işlere nezaret edip bu alanlarda padişaha vekâlet etmişti.

Ulema sınıfının başı olması sıfatıyla yüksek rütbeli müderris ve kadıları atamakla da görevlendirilen şeyhülislâm, böylece aynı zamanda adli alanda da önemli yetkilerle donatılmış oldu. Çünkü Müslümanların ya da Müslümanlar ile Zimmilerin anlaşmazlıklarını çözmekle yetkili olan şeriyye mahkemelerinin başında bulunan kadılar, şeyhülislâmlık makamına karşı sorumluydu.

I- III. SELİM VE II. MAHMUD DÖNEMLERİ

Tanzimat'tan önce Osmanlı Devleti'nde, yargı örgütü içinde üç tip mahkeme vardı: Şeriyye mahkemeleri, cemaat mahkemeleri ve konsolosluk mahkemeleri.¹ Bunlardan şeriyye mahkemeleri, Tanzimat dönemine kadar yargı örgütünün temelini teşkil eden, tek kadıdan oluşan mahkemelerdi.

III. Selim dönemine kadar, ilmiye örgütünün yaşadığı bozulma, şeriyye mahkemelerinin başında bulunan kadı ve naipleri de etkilemişti. Kapsamlı bir reform hareketinin yapılabilmesi için merkez ile taşra arasındaki sorunların giderilmesini önemseyen III. Selim, ıslahat çalışmalarında ilmiyeye özel bir önem ve öncelik vermişti. Bu nedenle, taşrada adaletin daha sağlıklı yerine getirilmesi için Kazasker Hamîdîzâde'ye ve Şeyhülislâm Dürrîzâde Mehmed Ârif Efendi'ye hitaben çıkardığı fermanlarda kadılık kurumundaki aksaklıklara ve alınması gereken önlemlere değindi ve bu dönemde kadı ve naiplerin özlük işlerini ve memuriyetlerini düzenleyen üç hatt-ı hümayun çıkarıldı.² Bütün bu düzenlemelere rağmen, III. Selim döneminde adalet konusunda gerçekleştirilmeye çalışılan ıslahat hareketlerinden bir sonuç alınmamış, sorunlar eskiden olduğu gibi devam etmişti.

II. Mahmud döneminde, sadaretin başvekâlete dönüştürülmesi ve daha sonra Dahiliye Nezareti ile Başvekâletin birleştirilmesi yüzünden çalışmaların artması üzerine, arz odasında faaliyetlerini sürdüren ve bir

¹ Cemaat mahkemeleri, Osmanlı Devleti'nde yaşayan Zimmilerin özel hukuk alanındaki bazı işlerini gören, kendi kiliseleri içinde çalışan mahkemelerdir. Konsolosluk mahkemeleri, kapitülasyonlar gereği çalışan, Osmanlı Devleti topraklarında bulunan bütün yabancıların her türlü davalarına bakmakla görevli olan mahkemelerdir. Bkz.: Üçok, Coşkun/Mumcu, Ahmet/Bozkurt, Gülnihal, *Türk Hukuk Tarihi*, Savaş Yayınları, Ankara, 1996, s. 296.

² İpşirli, Mehmet, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı," İhsanoğlu, Ekmeleddin (Ed.), *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, C. I, İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul, 1994, s. 277; Ahmed Lütü, *Mir'ât-ı Adalet*, 1304, İstanbul, s.101-102.

temyiz mahkemesi niteliğinde olan huzûr mürâfa'ası sadrazamın yerine şeyhülislâmın başkanlığında toplanmaya başladı.³

II. Mahmud dönemindeki bu gelişmeler sonucunda adalet örgütünün başında yer alan şeyhülislâm, Rumeli ve Anadolu kazaskerleri başta olmak üzere “mevleviyet” adıyla anılan bütün yüksek rütbeli kadıların atamasını sadrazamın aracılığıyla padişaha arz edebilmişti. Şeyhülislâm ayrıca vakıflarla ilgili davalara bakmakla görevli olan memurları, padişahın izniyle fakat sadrazamın aracılığı olmadan doğrudan doğruya atayabiliyordu.⁴

Böylece, İslâmiyette daima bağımsız ve farklı hizmetler olarak kabul edilmiş olan fetva verme ve “şer'i kaza” işleri birleştirilmiş, şeyhülislâmlar ise artık fiili olarak devlet örgütünde rol almaya başlamışlardı.⁵

1838 yılında ulema sınıfı hakkında çıkarılan Ceza Kanunnamesi'nin şeyhülislâmlık makamıyla bağlantılı en önemli maddesi, görev süreleri dolan kadı ve müftülerin süreleri uzatılmak istendiğinde⁶ şeyhülislâmın onayının alınacağı, bu yola gidilmeden yapılacak atama ve görevlendirmelerin ise geçersiz sayılacağı hükmüydü. Yine aynı Kanunname ile durumu bilinmeyen kimselerin, “hizmet-i şer” talebinde bulunmaları üzerine, şeyhülislâmın denetiminde, fıkıh bilgisine sahip ulema tarafından sınava tâbi tutularak, yeterli görülenlere şeyhülislâm tarafından “mühürlü pusula” verilmesi, yetersiz görülenlerin ise naiblik isteğinde bulunmamaları şeklinde cevap verilmesi karara bağlanmıştı. Çözümü güç davalarda alınacak kararlar sırasında çıkacak problemlerde taşrada müftüye, İstanbul'da şeyhülislâma danışılması; müftü yoksa ulema ile görüşülmesi, yine çözüm bulunamazsa İstanbul'a sorulması öngörülmüştü. Yeniden atanacak kadı ve naiplerin şeyhülislâmın belirleyeceği bilgili bir kişi tarafından sınava alınmaları, iki kişinin şahit olarak bulundurulması ilkesi getirilmişti. Atamaların Rumeli ve Anadolu kazaskerlerinin teklifleri, şeyhülislâmın onayı, hükümetin oluru ve padişahın uygun görmesiyle gerçekleşmesinin esas olduğu belirtilmişti.⁷

³ BOA. Hatt-ı Hümayun 24236, 11 Safer 1254 / 6 Mayıs 1838. “Sadreyn” adıyla anılan Rumeli ve Anadolu kazaskerleriyle, İstanbul, Eyüp, Galata ve Üsküdar kadıları ve taşradaki kadılar huzurunda görülmüş olan bir dava, davacı ya da davalıdan biri tarafından kabul edilmezse, o dava sadrazam huzurunda yeniden görüşülür ve buna “huzûr mürâfa'ası” adı verilir (Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilâtı*, TTK, Ankara, 1988, s. 211).

⁴ Übicini, M. A., *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, Timaş Yayınları, İstanbul, 1998, s. 138.

⁵ Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri (1861-1876)*, C. VII, TTK, Ankara, 1983, s. 138; Üçok/Mumcu/Bozkurt, a.g.e., 1996, s. 295.

⁶ Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, “Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat,” *Tanzimat, I*, 1940, İstanbul, s. 170-171; Mumcu, Ahmet, *Tarih İçindeki Genel Biçimiyle Birlikte Osmanlı Devletinde Rüşvet (Özellikle Adli Rüşvet)*, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1985, s. 277.

⁷ Çadırcı, Musa, “Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Osmanlı İmparatorluğunda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli ‘Tarik-i İlmîyye’ye Dair Ceza Kanunname’si,” Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, C. XIV, S. 25, 1982, s. 144-147.

Böylece şeyhülislâmın adalet personeliyle ilgili işlemlerde yetkileri artırılmış oluyordu.

II- TANZİMAT DÖNEMİ

Tanzimat'ın ilanından sonra Gayrimüslimlere tanınan haklar, Avrupa devletlerinin baskısı ve gelişen ticari ilişkilerin zorlaması sonucu, İslâm Hukuku esasları çerçevesinde kararlar alan şeriyye mahkemelerinin yanında yeni mahkemelerin açılması gereği ortaya çıktı.

Bu amaçla, 1840 yılında Bâbîâlî'de Ticaret Nezareti'ne bağlı olarak açılan Ticaret Meclisleri, tacirler arasında ortaya çıkan anlaşmazlıkları çözmeye çalıştı. Böylece şeriyye mahkemelerinin ticari davalardaki yetkilerine ilk kez sınırlama getirilmiş oluyordu. Ama bu mahkemelerin ticari alandaki yetkileri bütünüyle ellerinden alınmamıştı. II. Mahmud döneminde, başta ticaretle ilgili olmak üzere çeşitli davalarda şeyhülislâmın başkanlığındaki huzûr mürâfa'aları temyiz görevini sürdürürken, 1868 yılından itibaren Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin bir dairesi temyiz mahkemesi işlevini gördü. Şeyhülislâmlığa müracaat ise sadece Müslümanları ilgilendiren davalarda ve tarafların önceden davanın şer'i esaslara göre görülmesini kabul ettikleri durumlarda söz konusu olabildi.⁸

1864 yılında hazırlanıp öncelikli olarak Tuna vilayetinde uygulanan Vilayet Nizamnamesi ile şeriyye mahkemelerinin yetkilerine yeni bir sınırlama daha getirildi. Bu nizamname, şeriyye mahkemelerinin başında bulunan kadıların mahalli idarelere ilişkin görev ve yetkilerini, oluşturulan meclislere devrediyordu.⁹ Bu meclisler, vilayet merkezinde Meclis-i Temyiz-i Hukuk ve Cinâyât-ı Vilayet, livalarda Meclis-i Temyiz-i Hukuk ve Cinâyât ve kazalarda Meclis-i Deavî'dir. Vilayet merkezindeki Meclis, Meşihatça seçilip padişah iradesiyle atanan bir "müfettiş-i hükkâm"ın başkanlığında örgütlenmişti. Bu kişi, vilayet dahilinde bulunan naiblerin kontrolü ve şer'i vesikaların incelenmesi ve düzeltilmesiyle görevliydi. Yine liva ve kazalarda bulunan meclisler de, Meşihat tarafından görevlendirilen liva ve kaza hâkiminin başkanlığında toplanan yarısı Müslim, yarısı Gayrimüslim üyelerden oluşmuştu.¹⁰ Her ne kadar Meşihat tarafından seçilerek gönderilmiş olan hâkim, liva ve kaza meclislerine başkanlık ediyorsa da

⁸ Belgesay, Mustafa Reşit, "Tanzimat ve Adliye Teşkilâtı," *Tanzimat, I*, İstanbul, 1940, s. 213-215; Yavuz, Hulûsi, *Osmanlı Devleti ve İslâmiyet*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1991, s. 37-39; Mardin, Şerif, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 124-130.

⁹ Kaşıkçı, a.g.e., 1997, s. 44.

¹⁰ Ahmed Lûtfi, a.g.e., 1304, s. 178-179, 192-194.

aslında bu hâkimin yargılama sürecinde diğer üyelerden farklı bir yetkisi yoktu.¹¹

Şeriye mahkemelerinin, kadıların ve dolayısıyla bu organların bağlı olduğu Meşihat'ın yargılama alanındaki yetkilerine getirilen sınırlama, ulemanın direnişine neden oldu. Örneğin, Midhat Paşa'nın Tuna'da gerçekleştirmeye çalıştığı vilayet usulüne karşı olan kişilerin istekleri üzerine görevlendirilen Rusçuk Naibi Sururi Efendi, Mektubî-i Vilayet Senih Efendi ve Müfettiş-i Hükâm Nazif Efendi'nin yeni düzenin başarısız olması için çalıştıkları anlaşılmıştı. Vilayet usulü gereğince kadıların mahkemede yalnız başlarına dava görmemelerinden rahatsızlık duyan Rusçuk Naibi Sururi Efendi "... mahkemeler vilayet usulü iktizasınca [gereğince] kapanmak ve hükmi-şariat kalmak lâzım gelir..." gibi sözlerle halkı kıskırtmaya çalışıyordu. Yapılan araştırmalar sonucunda bu kişilerin Şeyhülislâm Mehmed Sadeddin Efendi'nin (ö. 1866-67) özel talimatıyla hareket ettikleri ortaya çıkmıştı.¹²

Vilayet Nizamnamesi ile taşrada bulunan hukuk meclisleri ile idare meclislerinin görev ve yetkileri birbirinden ayrılmıştı. Aynı uygulamanın merkezde de gerçekleştirilmesi düşünüldü. 1868 yılında Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin yüksek bir yargı örgütü olarak kurulması yöneticilerin önemli bir mesajıydı. Nitekim, Sultan Abdülaziz Divan-ı Ahkâm-ı Adliye ve Şura-yı Devlet'in açılışı nedeniyle yaptığı konuşmada, yürütme otoritesinin adli ve dini otoriteden ayrılmasının gerekliliğine değinmişti.¹³

Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin kurulması sırasında özellikle ulema kanadından tepkiler yükseldi. Cevdet Paşa, "Bunca şeriye mahkemesi var iken nizamiye mahkemelerine ve meclislerine ne gerek vardı" şeklinde özetlediği bu eleştirilere, Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin bir toplantısında Celâleddin Devvânî'nin *Divân-ı Def'-i Mezâlim Risâlesi*'ni çevirerek yaptığı bir konuşma ile karşılık verdi.¹⁴ Bu eserde, dört halife devrinde "insaf galib" geldiği için Divan-ı Mezâlim'e gerek duyulmadığından söz edilerek, Abbasi Halifeleri devrinde kurulan

¹¹ Bingöl, Sedat, *Tanzimat Devrinde Osmanlı'da Yargı Reformu (Nizamiyye Mahkemeleri'nin Kuruluşu ve İşleyişi 1840-1876)*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2004, s. 170-171.

¹² Bingöl, .a.g.e., s. 170.

¹³ Davison, Roderic H., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876, I-II*, Papirüs Yayınları, İstanbul, 1997, s. 14. Divan-ı Ahkâm-ı Adliye taşrada kurulan hukuk meclislerinin en üst mercüdür. Yani en büyük Nizamiye Mahkemesi'dir; bkz.: Yavuz, a.g.e., 1991, s. 29-30; Bingöl, a.g.e., 2004, s. 182-187.

¹⁴ Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, C. IV, Dersaadet, Matbaa-i Osmaniyye, 1986, s. 85-90. Celâleddin Devvânî (ö. 1502 / 1503), kelâm, matematik ve felsefe üzerine Arapça ve Farsça çok sayıda eser vermiş İranlı bir alimdir. Hayatı hakkında bilgi için bkz. Eroğlu, Muammer, "Devvânî," *İslâm Ansiklopedisi*, C. III, MEB Yayınları, İstanbul, 1993, s. 565-566.

Mezâlim Mahkemeleri'nin¹⁵ meşruiyeti işlenmişti. İslâm Hukuku'nda kadıların Hanefi Mezhebi kurallarına göre kararlar aldığı, divan hâkimlerinin ise gerekli gördüğü durumlarda diğer mezheplere göre de davranabildiği, bu nedenle bu tür divanların önceden var olduğu gibi bundan sonra da var olmaya devam edeceği belirtildi. Cevdet Paşa konuşmasında ayrıca, Osmanlı Devleti'nde Huzur Murafaaları adı altında bu tür yargılamanın zaten yapıldığına değinerek, böyle bir meclisin oluşumunun yeni bir şey olmadığını anlattı. Böylece ulemanın tepkileri bir ölçüde azaltılabildi.

Demek ki, Tanzimat döneminde, şeriye mahkemelerinin yanında açılan mahkemelerin oluşumu ve çalışmaları sırasında medrese kültürü içinde yetişmiş ulemanın çeşitli karşı koyuşlarına rastlanıyordu. Buna rağmen, bu mahkemelerin hepsinde Meşihat tarafından görevlendirilen ulema sınıfından kişiler yer almıştı. Ulemaya, bu tepkilerine rağmen adli alandaki yeni oluşumlarda yer verilmesinin en başta gelen nedeni, yeni açılmış mahkemelerde görev alabilecek eğitilmiş eleman noksanlığıdır. Bu amaçla, ilk olarak 1854 yılında, Meşrebzâde Hafidi Ârif Efendi'nin (ö.1858) şeyhülislâmlığı zamanında, Süleymaniye'de kadı yetiştirmek için Muallimhane-i Nüvvab adı altında bir okul açıldı. Bu kurum, 1869 yılında Hukuk Mektebi'nin açılmasına kadar hem nizamiye hem şer'i mahkemeler için hâkim yetiştiren tek okul olarak çalışmalarını sürdürdü.¹⁶

Tanzimat'la birlikte yeni açılan mahkemelerin yanında varlıklarını devam ettiren şeriye mahkemeleri Meşihat Makamına bağlı olarak çalıştı, mahkeme başkanları da şeyhülislâm tarafından atandı. Ancak, şeriye mahkemelerinin yetkileri, Müslüman halkın evlenme, boşanma, miras vb. özel hukuk konularındaki anlaşmazlıklarını, şeriatın öngördüğü biçimde çözümlenmekle sınırlandırılmıştı.

Mehmed Ârif Efendi'nin (ö. 1858) şeyhülislâmlığı döneminde kadılık ve naiblik mesleğinde uzun süredir görülen bozuklukları gidermek amacıyla düzenlemeler yapıldı. Bu amaçla, 5 Nisan 1855 tarihinde kabul edilen Nüvvab Hakkında Nizamname ile birlikte, şeriye mahkemeleri beş dereceye ayrıldı ve bu mahkemelerde görev yapacak naibler de rütbe ve ehliyetlerine göre sınıflandırıldı. 1856 yılında Bâb-ı Fetva içinde Meclis-i İntihâb-ı Hükkâm-ı Şer'in açılması ile naip atamaları sırasında bu meclisin kararı ve şeyhülislâmın onayı arandı.¹⁷

¹⁵ Bu müessese, geniş İslâmi pratiği bulunan bir kuruluştur. Bir kimsenin haksızlığa uğraması nedeni ile kadıya başvurusu sonucunda, adaletin tam anlamı ile gerçekleşmediği inancı doğarsa, Mezâlim Mahkemeleri'ne danışılabilirdi. Bu olağanüstü mahkeme uygulaması, hükümdarın kendi yetkisinde olup, hükümdar bu yetkiyi vilayetlerdeki veya merkezdeki temsilcilerine havale edebilirdi (Mardin, Ebu'l-ülâ, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1996, s. 415-416).

¹⁶ Uzunçarşılı, a.g.e., 1988, s. 268; Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTK, Ankara, 1991, s. 282.

¹⁷ Düstûr, I. Tertib, C. II, Dersaadet, 1289, s. 721-725.

Bütün bu uygulamalarla şer'i mahkemelere ve bu mahkemelerde görev yapan naiplere düzenleme getirilmeye çalışıldı, fakat başarıya ulaşamadı. Genç Osmanlılar bu başarısızlığın nedenlerini, şeyhülislâmların adam kayırma anlayışına bağlıyorlardı.¹⁸

Şeriye mahkemelerinin yanında nizamiye mahkemelerinin açılmasından sonra bu iki tür mahkemenin görev ve yetkileri birbirinden ayrılmaya çalışılmışsa da, yine başarıya ulaşılammıştı. Çünkü nizamiye mahkemelerinde görülecek davalara ilişkin kanunlar hazırlanıp yürürlüğe sokulamadığı gibi mahkemelerin görevlerini, davaların türlerini ayıran, muhakeme usulünü tayin eden bir nizamname de çıkartılamamıştı.

Adalet örgütünün yapısı yeni oluşturulan mahkemelerle iyice karmaşıklaşmıştı. 1871 yılında Adliye Nezareti'nin kurulmasıyla tam anlamıyla iki başlı hale geldi. Yeni kurulan nizamiye mahkemelerinin Adliye Nezareti'nin bünyesinde örgütlenmesi, şeriye mahkemelerinin Meşihat'a bağlılığının devam etmesi ve her iki kurumun başkanlarının da Meclis-i Vükela içinde yer alması bu iki başlılığı sürekli kıldı.

Tanzimat döneminde adalet alanında gerçekleştirilmeye çalışılan yenilikler, halk arasında çeşitli şekillerde yorumlanmıştı. Bir yandan Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletlerine yaranmak için Gayrimüslim tebaaya çeşitli haklar tanıdığı,¹⁹ diğer yandan ise şer'i kanunların ve İslâmi kurumların ikinci plana itildiği vurgulanmıştı. Ancak en önemli yorum adli alandaki yeniliklerle Müslüman halkın devlete gücendiği idi.²⁰ Bütün çabalara rağmen, halkın ve ulemanın tepkisinden çekinilerek, hukuk tam anlamıyla dinden bağımsızlaştırılmamıştı, çünkü, dönemin bir yazarı olan Halim Sabit'e göre, teoride hâlâ yasama hakkı ve yargı hakkı fetvahaneye aitti. Yeni bir fıkıh usulü oluşturulmasıyla İslâmi ilimlerde bir inkılap yapılmadıkça hukuk dairesi din dairesinden ayrılmayacak ve hukuk dairesinde fetva hâkimiyetinin yerini millet hâkimiyeti alamayacaktı. Tanzimat reformcuları, yaşamak isteyen bir devletin yasama yetkisinden mahrum kalamayacağını anlamakla beraber, bunun uygulamasında acemilik göstermişlerdi. Din öyle bir kuvvetti ki onu yalnız kendisi sınırlayabilirdi. Hukuk sorunlarının devlete ait olduğunu bizzat din söylemeliydi ki aidiyet kesin bir milli hakikat esasını kazanabilirdi.²¹ Gerçekten de eğer Adliye Nezareti açıldığında, Halim Sabit'in dediği gibi "...fetvahane yalnız ibâdât ve i'tikadât meseleleriyle uğraşacak, milletin terbiyye-i diniyyesiyle iştigal edecek" denilebilmiş olsaydı, devlet içinde hukuk ile din ayrılığının sağlanması için çok büyük bir adım atılmış olabilirdi.

¹⁸ Hürriyet, No: 18 (10 Receb 1285 / 26 Octobre 1868), s. 41.

¹⁹ a.g.g., s. 2.

²⁰ Sırat-ı Müstakim, C. XXII, S. 549-550, Dersaadet, 1341, s. 28-29.

²¹ Halim, Sabit, "İcma: Osmanlılar ve Teşrii Selâhiyeti", İslâm Mecmuası, C. III, S. 27, Dersaadet, 1333, s. 630-631.

Fakat Tanzimat döneminde, şeyhülislâmlığın ve Meşihat Kurumu'nun adli alanın dışında tutulmasının koşulları olgunlaşmamıştı. Gayrimüslim tebaaya tanınan haklar nedeniyle öfke içinde bulunan Müslüman halk, devlet içinde gelişen bürokrat sınıf yanında ikinci plana atıldığını hisseden ulemanın tepkileri dışında, yeni bir devlet anlayışı düşüncesiyle yola çıkan Genç Osmanlılar'ın şeyhülislâmlığa verdikleri önem de böyle bir gelişmeye engel teşkil ediyordu. Nitekim Genç Osmanlılar Cemiyeti içinde önemli bir yere sahip olan Ali Suavi'nin, "Avrupa İtirazı" adlı yazısında, Meşihat Kurumu'nun önemi üzerinde durarak, şeyhülislâmlığın devletin hayatında büyük değer taşıyan bir makam olduğunu belirtmesi ve gerçek âlim olan bir şeyhülislâmın Avrupa'ya gönderilip yetiştirilecek binlerce kişiden daha hayati önem taşıdığını söylemesi bunu gösteriyordu.²²

III- MEŞRUTİYET VE MUTLAKİYET DÖNEMİ

II. Abdülhamid döneminin başlangıcında Osmanlı Devleti'nde beş çeşit mahkeme vardı. Bu mahkemelerden nizamiye mahkemeleri ile ticaret mahkemeleri Adliye Nezareti'ne, şer'iye mahkemeleri Meşihat Dairesi'ne, cemaat mahkemeleri ruhani teşkilatlara, konsolosluk mahkemeleri de konsoloshanelere bağlıydı. Dolayısıyla sadece şer'iye mahkemeleri ve nizamiye mahkemeleri ile ticaret mahkemeleri üzerinde devlet tasarrufu mevcuttu.²³ Kanun-ı Esasi'nin ilanı ile şer'i davaların şer'iye mahkemelerinde, nizami davaların nizamiye mahkemelerinde görüleceği (md. 87) ilkesi kabul edildi.²⁴ Fakat mahkemeler arasında hâlâ tam bir görev bölüşümü yapılmamıştı. Bazen, şer'i işlerle ilgili anlaşmazlıklar için nizamiye mahkemelerinden, bazen de nizamiye mahkemelerini ilgilendiren konular için şer'i mahkemelerden ilâmlar verilmekte ve sonuçta çeşitli yolsuzluklar ortaya çıkmaktaydı.²⁵ Kesin görev bölüşümü yapılması için, Meclis-i Vükela'da yapılan görüşmelerden sonra, çıkartılan bir irade-yi seniyye ile "mahkeme-yi şer'iye ve nizamiyyenin tefrik-i vezaifi" konusuna açıklık getirmek için Meşihat içerisinde bir "Cemiyet-i İlmiyye"nin toplanmasına karar verildi, fakat Meşihat yeni bir komisyon oluşturmak yerine Mecelle Cemiyeti'ni görevlendirdi.²⁶ 1883 yılında, adli alanda daha geniş çaplı bir ıslahat gerçekleştirmek için yine Meşihat içerisinde bir komisyon oluşturuldu, Şura-yı Devlet de, mahkemelerin görev bölüşümü konusundaki çalışmaların Mecelle Cemiyeti'nden alınarak bu komisyona aktarılmasını önerdi.²⁷ Fakat bu öneri, Meşihat tarafından sözü edilen konunun komisyonca sonuca bağlanmasının iş ve görev gereğince uygun olamayacağı gerekçesiyle geri çevrildi ve Mecelle

²² Ulûm, No: 19, s. 1185-1181.

²³ Karal, a.g.e., C. VIII, 1988, s. 342.

²⁴ Kili, Suna, *Türk Anayasaları*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1982, s. 20.

²⁵ BOA. Y.A. Res., 40 / 29-2, 8 Rebi'ül-evvel 1305 / 24 Kasım 1887.

²⁶ BOA. Y.A. Res., 40 / 29-4, 28 Rebi'ül-evvel 1298 / 27 Şubat 1881.

²⁷ BOA. Y.A. Res., 40 / 29-5, 7 Rebi'ül-evvel 1300 / 17 Ocak 1883.

Cemiyeti çalışmalarına devam ederek konuyla ilgili hazırladığı layihayı Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi'ne sundu.²⁸ Bu layihada Meşihat'a bağlı çalışmalarını sürdüren şer'i mahkemelerde görüşülecek davalar nikâh, tâlâk, nafaka, hürriyet, kısas, diyet, erş, gurra, kassame, gaib, mefkud, vasiyyet, miras olarak belirlenirken, Adliye Nezareti'ne bağlı nizamiye mahkemelerinin çalışma alanları ise, ticaret, ceza, bilâ devr-i güzeşte, nizamen lazım gelen zarar ve ziyân, iltizam, kontrato davaları olarak saptanmıştı. Şer'i ve nizami mahkemelerin yetkilerine ilişkin bu hususlar Meclis-i Vükela'da görüşülerek karara bağlandı.²⁹

Tanzimat döneminde, şer'i ilâmların temyizi Meşihat içerisinde örgütlenen Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye'de görülürdü. 3 Aralık 1882 tarihinde çıkartılan "Taşra Mehakim-i Şer'iyyesinden Verilen İlâmatın Temyiz ve İstinâfı Hakkında Talimatname" ile bu konu yeni bir düzenlemeye tabi tutuldu.³⁰ Bu talimatname, şer'i ilâmların temyiz ve istinâfı konusunda Fetvahane ile Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye'nin yetkilerini devam ettirip, çalışmalarını sistemli bir hale dönüştürürken, İstanbul içi ve çevresindeki vilayetlerde de huzûr mürâfa'alarının toplanmasını yeniden gündeme getirdi.

Şer'i mahkemeler bağlamındaki önemli konulardan biri de mahkemelerde görev yapan personelin durumuydu, zira adli alanda gerçekleştirilen ıslahatı onlar uygulayacaktı. Tanzimat döneminde, kadı ve naip atanacak kişilerin sınavla saptanması esası kabul edilmiş olmasına karşın, II. Abdülhamid dönemine gelindiğinde, bu uygulamanın rüşvet ve iltiması engellemediği görüldü. Özellikle üst düzey ulema çocuklarının kendilerine tanınan ayrıcalıklardan yararlanarak, tam eğitim almadan yüksek mevkilere gelmeleri adli mekanizmanın işleyişi sırasında önemli aksaklıkların ortaya çıkmasına neden oluyordu.³¹ Bu aksaklıkların giderilmesi ve iltimasın önüne geçilmesi amacıyla 29 Mayıs 1879 tarihinde bir Kanun-ı Muvakkat çıkartıldı. Bu Kanun-ı Muvakkat ile, kadı ve naip atamalarını yapan Meclis-i İntihâb-ı Hükâm-ı Şer'i'nin üyeleri arasına, Adliye Nezareti'nden de bir memur atandı. Böylece ilmiye personeli arasında iltimasla yürüyen bazı görevlendirmelerin önüne geçilmeye çalışıldı. Suç işleyen kadıların Meşihat Makamı'nca, Nizamiye mahkemelerinde görev yapan reis ve üyelerin ise Adliye Nezareti'nce cezalandırılacakları hükme bağlandı.³²

²⁸ BOA. Y.A. Res., 40 / 29-6, 1 Safer 1305 / 18 Ekim 1887.

²⁹ BOA. MVM., 26 / 8, 23 Cemazi'el-evvel 1305 / 5 Şubat 1888.

³⁰ Düstür, I. Tertib, C. III (Zeyl), Dersaadet, 1300, s. 85-88.

³¹ Karal, a.g.e., C. VIII, 1988, s. 344.

³² BOA. Y.A. Res., 3 / 37, 8 Cemazi'el-ahir 1296. 28 Nisan 1892 tarihinde, sadrazam tarafından II. Abdülhamid'e sunulan bir hususi maruzat ile şer'iyye mahkemeleri reislerinin dışında, bütün nizamiye mahkemelerinde görev yapan memurlara, Almanya, İngiltere, Fransa ve İtalya'daki nizamiye mahkemesi memurlarının giydikleri uzun cübbe ve başlarına taktıkları "bir şekl-i mahsusa şabka" gibi,

IV- II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ

A- ŞER'İ HÂKİMLER VE NAIPLER

Dinin kamusal alandaki yerinin yeniden tanımlandığı bu dönemde, kamusal alanın önemli bir bölümünü kapsayan adli alanın düzenlenmesi yoğun biçimde tartışılmıştı. Bu tartışmalar içinde şer'i hâkimlerle ilgili yeni düzenlemeler önemli bir yer işgal ediyordu. Şer'iye mahkemeleri ve nizamiye mahkemelerinin bakmakla yükümlü oldukları davalar kesin olarak tespit edildikten sonra, şer'iye mahkemelerinin teşkilatı gözden geçirildi. Özellikle şer'iye mahkemelerinin payına düşen fikhın nikâhla ilgili konularına, nafaka, vasiyyet ve eytam (yetimler) davalarına bakacak nitelikli hâkimlerin eksikliği, bu organın ıslah edilmesinin zorunlu olduğunu gösteriyordu. Bu dönemde maaşlarının azlığı dolayısıyla özellikle taşraya gönderilecek eğitimli hâkim bulunamaması ve hâkimlerin Meşihat tarafından mektepsiz kişiler arasından seçilerek atanması, yetersiz ve bilgisiz hâkimlerin ortaya çıkmasının en önemli nedeni olarak gösterilmişti.³³

Hiç kuşkusuz adli alanda gerçekleştirilmesi arzulanan en önemli düzenlemelerden biri şer'iye mahkemelerinin teşkilatıyla ilgiliydi. Bu mahkemelerin çağın ihtiyaçlarına göre yeniden şekillendirilmesi ve ortaya çıkan aksaklıkların giderilmesi için "Usûl-ı Muhakemat-ı Şer'iye"ye ait bir nizamnamenin çıkartılması düşünüldü.³⁴

Adaletle ilgili çeşitli işlemlerin gerçekleştirilmesi sırasında alınan harçlar da pek çok eleştiriye uğramış ve bu konuda düzenleme yapılması istenmişti. Özellikle şer'i hâkimlerin göreve atanmaları sırasında "mürâsele harcı" adıyla kendilerinden alınan para, iki yıl süreyle görevlendirilen hâkimlerin neredeyse bir aylık maaşlarına karşılık geliyordu. Eleştirilere yanıt veren şeyhülislâm, "mürâsele harçları"nın abartıldığı kadar yüksek miktarda olmadığını, emeklilik aidatı şeklinde toplandığını söyledi.³⁵

Aslında bütün bu ıslahat önerilerinde tek noktada birleşilmişti. O da, şer'i mahkemelerin, hâkimlerin, naiplerin ve bütün şer'i memurların çalışma koşullarını düzenleyecek bir kanunun çıkartılmasıydı. Şer'iye ve nizamiye mahkemelerinden dolayı iki parçalı bir duruma gelen adli mekanizmanın tek bir çatı altında toplanması fikri de öne sürülmüştü. Üstü kapalı bir biçimde dile getirilen bu öneride, adli işlerin dini işlerden

derecelerine uygun üniformalar giydirilerek başlarına fes takıtılması istenmişti (BOA. Y.A. Hus. 258 / 114, 30 Ramazan 1309).

³³ Ahmed Cevdet (İbn'ül-Sırrî), "Mehakim-i Şer'iyye'nin Tensikatu," Tanin, No: 4, s. 3.

³⁴ İkdâm, No: 5119 (12 Ağustos 1324 / 25 Ağustos 1908).

³⁵ Tanin, No: 19 (5 Ağustos 1324 / 18 Ağustos 1908), s. 3.

ayrılması ve Meşihat Makamı'nın bu tür bir düzenlemede yer almaması üzerinde duruldu.³⁶

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra basındaki tartışmalarla gün ışığına çıkan adli alandaki ıslahat istekleri, Meclis-i Mebusan'ın gündemine ilk kez 9 Şubat 1909 tarihinde Akkâ Mebusu Said Efendi'nin Meşihat'tan açıklama isteyen bir takririyle geldi. Takirde, bazı vilayet ve kazalarda uzun süredir müftülük makamının boş bulunduğu, bazılarında ise çok acele atamalar yapıldığı, ayrıca naip atama ve azillerindeki keyfice tavırların nedenleri Meşihat Makamı'ndan soruldu. Ancak, Meclis'te yapılan oylamada yeterli çoğunluk sağlanamadığından takrir hakkında herhangi bir işlem yapılmadı.³⁷ Fakat bu ilk takriri takip eden günlerde, Meclis-i Mebusan'a aynı konu ile ilgili çeşitli soru önerileri ve takrirler verildi. Bu takrirlerden biri, 11 Şubat 1909 tarihinde Konya Mebusları Zeyn-el-abidin ve Mehmed Vehbi Efendiler, Kayseri Mebusu Hacı Kasım Efendi ve Ankara Mebusu Mustafa Efendi tarafından Meclis-i Mebusan'ın gündemine getirildi. Takirde, memleketin genel durumu ve Kanun-ı Esasi'nin özel hükümleri gereğince Meşihat'ın icra kuvvetinin çok önemli bir ayağı olduğu belirtilmişti. Takrir sahiplerine göre yolsuzlukların doğrudan doğruya İslâm şeriatından kaynaklanmış olduğu kuşkularına sadece Mebusan Meclisi içinde değil, bütün Osmanlı milleti arasında razı olacak bir kimse düşünülemezdi. Ancak takrir sahipleri uygulamadaki bu çarpıklıklar ve ihtiyaç duyulan düzenlemeler konusunda şeyhülislâmın düşüncelerini öğrenmek istiyorlardı. Söz alan Tokat Mebusu İsmail Paşa, şeyhülislâmı görüştüğünü, bu görüşme sırasında Bâb-ı Fetva ile ilgili düzenlemeler içeren bir kanun layihasının şeyhülislâm tarafından Bâbiâli'ye sunulduğu hakkında bilgi aldığını, bu nedenle şeyhülislâmın meclise çağırılması için bir süre daha beklenmesi gerektiğini belirtmişti. Meclis-i Mebusan'da yapılan oylamada şeyhülislâmın açıklama yapmak üzere 20 Şubat 1909 tarihinde Meclise gelmesi kararlaştırıldı.³⁸

Şeyhülislâm belirlenen günde Meclise gelmek yerine, bir yazı ile açıklama yapmayı tercih etti. Olay Meclis-i Mebusan'da tepki ile karşılandı. Kastamonu Mebusu Yusuf Kemal Bey, Kanun-ı Esasi'nin hükümleri gereğince açıklama yapmak üzere Meclis'e çağrılan kişinin, ya bizzat gelerek ya da görevli memurlarından birini göndererek sorulara yanıt vermek zorunda olduğunu belirtti. Şeyhülislâmın yeniden meclise davet edilmesine karar verildi.³⁹ Meşihat Makamı, mebusların ısrarlı tutumları karşısında İstanbul Mahkemesi Naibi Hasan Lütfi Efendi'yi şeyhülislâm adına açıklamalarda bulunmak üzere görevlendirdi. Meclis-i Mebusan'ın 11 Mart 1909 tarihli oturumunda

³⁶ Ahmed Cevdet (İbn'ül-Sırrî), Tanin, No: 4, s. 3. Basında çıkan eleştiriler için örneğin bkz. İkdâm, No: 5119 (12 Ağustos 1324 / 25 Ağustos 1908), s. 1.

³⁷ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, C.1, 1982, Ankara, s. 537-538.

³⁸ Y.a.g.z.c., s. 572-573.

³⁹ Y.a.g.z.c., s. 746.

hazır bulunan Hasan Lutfi Efendi yaptığı konuşmada Meşihat'a yöneltilen eleştirileri yanıtladı.⁴⁰

Meclis-i Mebusan'daki bu tartışmaları izleyen günlerde, naiplerle ilgili yapılacak düzenlemelerin saptanması için bir tensikat komisyonu oluşturuldu ve bu komisyon 1909 yılı içinde yaptığı çalışmalar sonucu aldığı kararları Meşihat'a bildirdi. Alınan kararların Meşihat tarafından uygulamaya konulmaması üzerine, Halep Mebusu Ali Cenani Bey ile Gümölcine Mebusu İsmail Bey, 1 Aralık 1909 tarihinde verdikleri bir takrirle ilgili makamdan açıklama talebinde bulundular.⁴¹

Şeyhülislâm, bu kez davetlere yazı ile karşılık vermek yerine kendisi katılarak yanıt verdi. Meclis-i Mebusan'ın 4 Aralık 1909 tarihli oturumuna katılan Şeyhülislâm Mehmed Sâhib Beyefendi (ö. 1910), naiplerle ilgili daha önceki tarihlerde gerçekleştirilen düzenlemelerden söz ederek, bu düzenlemelerin hükümlerinin zaman içerisinde uygulanamaz hale gelmesinden dolayı, yeniden ciddi bir düzenlemeye ihtiyaç duyulduğunu ve bu amaçla bir komisyon oluşturulduğunu belirtti. Komisyon tarafından alınan kararların, Meşihat Dairesi'nce uygulamaya konulması aşamasında görülen aksaklıkları ise hazırlanan mazbataları incelemekle görevlendirilen memurların çalışmalarındaki gecikmelere bağladı. Şeyhülislâm, incelemeler sonucunda hazırlanıp kendisine ulaştırılan görev değişikliklerini içeren cetveller arasında farklılıklar olduğunu ve konuyla ilgili araştırma yapma ihtiyacı duyduğunu da sözlerine ekledi.⁴²

Şeyhülislâm Mehmed Sâhib Beyefendi'nin konuşmasından sonra söz alan tensikat komisyonu üyesi Hasan Fehmi Efendi, Meşihat'ın komisyonun aldığı kararlara değer vermediğinden dolayı uygulamaya koymadığını ileri sürdü. Ayrıca komisyonun çalışmaları sonucunda bazı görevlere getirilen kimselerin daha sonra istifa ettiklerini ve bu görevlere yeniden atama yapma yetkisinin komisyonda olmasına rağmen görevlendirmelerin Meşihat tarafından yapıldığını belirtti.⁴³

Gümölcine Mebusu İsmail Hakkı Bey ise, şeyhülislâmın farklılığını ileri sürdüğü cetveller üzerinde inceleme yapmasının yanı sıra, bu incelemenin meclis tarafından denetlenmesi gerektiğini öne sürdü. Şeyhülislâmın bu düşünceye destek vermemesi üzerine, Karesi Mebusu Ali Galib Bey, şeyhülislâmın meclisin kararına uymak zorunda olduğunu, kabul etmiyorsa çekilmesi gerektiğini belirtti. Tartışmalardan sonra söz alan Şeyhülislâm, "Bendeniz Heyet-i Muhteremenin kararına muhalefet edip etmeyeceğime dair şimdilik bir söz söylemedim ve söylemek de benim için mutasavver değildir. Lâkin şimdi komisyon mazbatasını verecek, alacağım. Muvafıkı usul-i devlet ve kavaid ise icradan geri durmam. Yok bunu bizim kaide-i tarikatı bilmediklerinden

⁴⁰ MMZC, D.1, İ.ç.s. 1, C.2, Ankara, 1982, s. 248-252.

⁴¹ MMZC., D.1, İ.ç.s.2, C.1, Ankara, 1982, s. 169.

⁴² Y.a.g.z.c., s. 194.

⁴³ Y.a.g.z.c., s. 195-196.

yapıyorlarsa ihtar ederim. O ihtar müsmir olursa olur, olmazsa o vakit çekilmeye hazırım"⁴⁴ dedi. Nitekim 13 Ocak 1910 tarihinde aynı gerekçelerle görevinden ayrıldı.⁴⁵

Şeyhülislâmın naiplerle ilgili düzenlemeler sırasında Meclis-i Mebusan'a çağrılarak kendisine yöneltilen sorulara açıklama getirmesi, onun devlet içindeki konumu itibariyle de son derece önemli bir olaydır. Şeyhülislâm bu uygulamalardan da görülebileceği gibi, Vükela Heyeti'nin bir üyesi olması itibariyle, 1909 değişiklikleriyle Kanun-ı Esasi'de belirlenen hükümler gereğince, Meclis'e karşı sorumlu duruma düşmüş ve üzerinde taşıdığı dini yetkiler dolayısı ile kendisine duyulan saygı, siyasi oyunların içerisinde yer almasıyla iyiden iyiye azalmıştır.

Naiplerle ilgili düzenlemeler yapmak amacı ile kurulan tensikat komisyonu, naiplerin görev yerlerini değiştirip, boş bulunan görevlere yeni naipler atamaktan öte bir çalışmada bulunamadı. Şeyhülislâm Mehmed Sâhib Beyefendi'nin görevden ayrılmasından ve komisyonun çalışmalarının tamamlanmasından sonra da Meşihat'ın bu komisyonun aldığı kararlara yaklaşım biçiminde herhangi bir değişiklik olmadı ve daha önce komisyon kararıyla görevden uzaklaştırılan bazı naipler, Meşihat'ın karşı çıkması üzerine ya görevlerine iade edildi ya da başka bir göreve atıldılar.⁴⁶

Şeriyye mahkemeleri içinde görev yapan personelle ilgili düzenleme istekleri tabii ki sadece naiplerle sınırlı kalmadı. Mahkemelerin düzenli işleyişi açısından önemli rolü olan şer'i hâkimlerin ve memurların çalışma koşulları ile ilgili de düzenleme arzuları dile getirildi. Hatta bazı somut adımlar atıldı. Nitekim, bu konuda, Meşihat tarafından hazırlanan bir kanun layihası, 13 Haziran 1909 tarihinde Meclis-i Mebusan'a gönderildi.⁴⁷ Bu kanun layihasının İlmiye Encümeni'nde görüşülmesi sırasında bazı maddeleri üzerinde düzenleme yapılması istendi. Bu maddeler arasında, kadıların dokuz sınıfa ayrılarak görevlendirilmelerini düzenleyen yirminci madde dikkati çekiyor. Bu maddede yer alan sınıflamanın vilayet, elviye ve kaza kadılığı biçiminde ifade edilmesi uygun bulunmuştu. Yirmi sekizinci maddede yer alan kadıların resmi dilinin Türkçe olduğu hakkındaki hüküm ise, Kanun-ı Esasi'ye aykırı bulunmuş ve bu madde de kadıların seçiminde mahalli lisanı bilmelerinin tercih sebebi olacağı şekline dönüştürülmüştü. Bu değişikliklerin yanı sıra kadıların atanma koşulları

⁴⁴ Y.a.g.z.c., s. 195-196.

⁴⁵ İlmiye Salnamesi, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1334, s. 621; Altunsu, Abdülkadir Osmanlı Şeyhülislâmları, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1972, s. 227.

⁴⁶ Bağdat vilayetine bağlı çalışmalarını sürdüren bazı naiplerin tensikat komisyonu tarafından görevlerine son verilmiş, fakat Meşihat gösterilen gerekçeleri uygun bulmayarak naiplerin görevlerine iadelerini uygun bulmuştu (BOA. BEO. Meşihat-Gelen, 286 241, 23 Şevval 1328 / 27 Ekim 1910).

⁴⁷ BOA. MVM., 128 / 66, 24 Cemazi'el-evvel 1327.

ve cezalandırılmalarını içeren maddelerde de düzenlemeler yapılması önerilmişti.⁴⁸

Kanun layihası, İlmiye Encümeni'nce incelenmiş olmasına rağmen Meclis'in içtimasına son verilmesi nedeni ile gündeme getirilmedi. 24 Haziran 1912 tarihinde Hükümet, Meşihat tarafından hazırlanmış olan kanun layihasını geri çekerek, başka bir kanun layihasını Meclis-i Mebusan'a sundu ve⁴⁹ kanun layihasının maddelerinde yeni düzenlemelere ihtiyaç duyulması nedeniyle bir kanun-ı muvakkat şeklinde yürürlüğe konulması kararlaştırıldı.

26 Nisan 1913 tarihinde çıkartılan bir iradeyle yürürlüğe giren "Hükkâm-ı Şer'i ve Memurin-i Şer'iyye Hakkında Kanun-ı Muvakkat"ta şer'i mahkemelerin teşkilatlarının ele alınarak sınıflandırıldıklarını görmekteyiz. Bu sınıflama, özellikle şer'i mahkemelerin görev dağılımlarının belirlenmesi noktasında önemli bir dönüm noktası oldu. Nitekim bu çerçevede kazaskerlik mahkemesinin görevi, Fetvahane ve Meclis-i Tedkikât-ı Şer'iyye tarafından yeniden görüşülmesine gerek duyularak, kendilerine havale edilen davaları temyizen görüşmek olarak açıklandı. Kanun-ı Muvakkat'ta ayrıca şer'i mahkemelerin Meşihat Makamı'na bağlı olarak çalışmalarını sürdüreceklerinin bir kez daha altı çizildi. Bütün bunların ötesinde şer'i hâkimlerin sınıflandırılması ve atanma koşullarının belirlenmesiyle rüşvet ve iltimas olaylarının önüne geçilmeye çalışıldı. Aynı nedenlerle şer'i hâkimlerin azilleri konusu da, "hâkimlerin görevlerini kötüye kullanmalarının" bir sonucu olarak değerlendirildi ve Meşihat Makamı'nca yapılacak incelemelere dayandırıldı. Ayrıca bütün ilmi ve şer'i memurların reislerinin ve müdürlerinin Meşihat Makamı'nca seçilip, padişahın iradesi ile atanması hükme bağlandı. Böylece şer'i mahkemeleri ve bu mahkemelerde görevli bütün adli personelin Meşihat Makamı'na bağlılığı kesin olarak ifade edilmiş oldu.⁵⁰

Şer'i hâkimler ve naiplerle ilgili bu düzenlemeler, şer'i mahkemelerin 1917 yılında Adliye Nezareti'ne bağlanmasına kadar sürdü. Bazı küçük düzenlemeler⁵¹ dışında Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar, şer'i hâkim ve naiplerin atanmaları, azilleri, çalışma koşulları vb ile ilgili yeni bir biçimlendirmeye gidilmedi.

⁴⁸ MM. Levâiyih ve Tekalif-i Kanuniyye ve Encümen Mazbataları, D.1, İç.S.1, Ankara, 1992, s. 207-208.

⁴⁹ BOA. MVM., 166 / 24, 8 Receb 1330.

⁵⁰ BOA. İrade-i Meclis-i Mahsus, 310 / 29, 19 Cemazi'el-evvel 1333; Düstûr, II. Tertib, C. 5, C. 5, Dersaadet, 1332, s. 352-361. Kanun-ı Muvakkat, 25 Şubat 1916 tarihinde İlmiye Encümeni'nce yeniden incelendi ve bir kısım maddelerinde yeni düzenlemeler yapıldı. Bunlardan en önemlisi, 8 Şubat 1914 tarihinde Rumeli ve Anadolu kazaskerliklerinin birleştirilmesi ve Kazaskerlik Mahkemesi şeklinde örgütlenmesi sonucunda, kanun-ı muvakkatın çeşitli maddelerinde geçen kazaskerliklerle ilgili hükümlerin yeni adıyla tanımlanmasıdır. Diğer bir düzenleme, Fetvahane ve Meclis-i Tedkikât-ı Şer'iyye'ye şer'i ilâmların yanında şer'i vesikaların onay yetkisinin de verilmesidir (MMZC., D.3, İç. S.2, C.1, Ankara, 1993, s. 440-443).

⁵¹ BOA. MVM., 247 / 51, 12 Şaban 1335.

B- ŞERİYYE MAHKEMELERİ AÇISINDAN

II. Meşrutiyet döneminde şeriyeye mahkemeleri, çalışma biçimleri ve aldıkları kararlar nedeniyle itibar kaybetmelerinin yanı sıra sık sık rüşvet ve iltimas söylentileriyle de yüz yüze gelmelerinden ötürü şiddetle eleştirildi. Örneğin Mehmed Şeref şeriyeye mahkemelerini “mezhep mahkemeleri” diye niteliyor, bu tür mahkemelerin 20. yüzyıla girilmesine rağmen hâlâ mevcut olmasına bir anlam veremediğini belirtiyordu. Yazara göre, rüşvet, zulüm, ilgisizlik, görev tanımama, cahillik, çağın ihtiyaçlarından haberdar olmama ve buna eşlik eden yolsuzluk içinde yuvarlanan şeriyeye mahkemelerinin kaldırılmasının fermanını İslâm halkının düşüncesi çoktan imzalamıştı. Mehmed Şeref ayrıca, İslâm dini açısından davaların şer’i mahkemelerde görüşülmesinin bir zorunluluk olup olmadığı, eğer böyle bir zorunluluk varsa, nizamiye mahkemelerinde görülen davaların nasıl değerlendirilebileceğini sormuştu. Şeriyeye mahkemelerinin içler acısı durumlarını görenlerin bütün eksikliklerine rağmen nizamiye mahkemelerine koştuklarını öne sürüyordu.⁵²

Her yönden büyük bir çöküş içinde olan şeriyeye mahkemelerinin yeniden düzenlenmesine duyulan ihtiyaç, aslında II. Meşrutiyet’in ilanından hemen sonraki yıllarda hissedilmişti. Bu konudaki ilk çalışma, şeriyeye mahkemeleri ile nizamiye mahkemelerinin sorumluluk alanlarına giren davaların tam olarak tespit edilmesine yönelikti. İlk kez 6 Nisan 1910 tarihinde Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi üyelerinden Mustafa Efendi’nin başkanlığında bir komisyon oluşturuldu.⁵³ Ancak 8 Nisan 1914 tarihinde çalışmalarını tamamlayabilen komisyonun hazırladığı nizamname layihası çeşitli başka komisyon çalışmalarıyla son şeklini aldı⁵⁴ ve 14 Ekim 1914 tarihinde çıkartılan bir irade-i seniyye ile yürürlüğe girdi.⁵⁵ Bu nizamnamenin yayınlanmasıyla şeriyeye

⁵² Mehmed Şeref, *Bir Müslüman Türk’ün Şeyhülislâm Efendi’ye En Son Sözü*, Bursa, 1329, s. 96-98.

⁵³ BOA. BEO. Meşihat-Giden, 278 854, 25 Rebi’ül-evvel 1328.

⁵⁴ BOA. MVM., 187 / 46, 16 Cemazi’el-evvel 1332 / 12 Nisan 1914.

⁵⁵ Bu nizamnameye göre, ticaret, ceza, taşınmaz malların tasarrufu, intikali ve taksimi, borç verme, faizle para alma, geçmişte faizle alınan paralar üzerine işleyen faiz, zarar-ziyân, iltizam, imtiyaz, mukavele, bir kimsenin tasarruflarının kısıtlanması ile ilgili hükümlerin dışındaki haller, Mecelle-yi Ahkâm-ı Adliyye ve diğer kanun ve nizamnameler ile belirlenen diğer maddelere ait bütün davalar nizamiye mahkemelerinde, sayılan bu davaların dışında kalan rakabe-i vakfa, kişinin tasarruflarının kısıtlanması ve bu işlemin feshine, vesayet, vasi atama ve azli, emvâl-i eytam ve evkafın borçlandırılmasına, terekede bulunan taşınır-taşınmaz malların feraiz ve kanun hükümleri dairesince taksimine, terekenin yazılış şekline dair açılan davalarla, diğer bütün şer’i hukuk davaları şer’i mahkemelerde görüşülüp, karara bağlanacaktı. Her iki tarafın da istediği durumlarda, davanın şekline bakılmaksızın şer’i mahkemelerde görüşülüp, karara bağlanması sağlanabilirdi. Bu tür davalar için sonradan itiraz olması durumunda nizamiye mahkemelerine müracaat edilmesi söz konusu değildi (BOA. İrade-i Meclis-i Mahsus, 1901 / 28, 23 Zîl-kâde 1332; Düstür, II. Tertib, C. 6, Dersaadet, 1329, s. 1334).

mahkemelerinin yetkileri İslâm özel hukukunu ilgilendiren bazı davalarla sınırlandırılmış oldu.

Şer'i mahkemelerle ilgili düzenleme girişimleri bu nizamname ile sınırlı kalmadı. Nizamnamenin hazırlanması aşamasında, Meşihat tarafından çıkartılan bir beyannamede şeriyye mahkemelerinin üstlendiği görevlerin öneminden dolayı, bu mahkemelerde sıkça rastlanan hatalar tespit edilerek, kadıların dikkatine sunuldu.⁵⁶

Bütün bu ıslahat çabalarına rağmen, şeriyye mahkemelerinin çalışmalarında hissedilebilir bir değişiklik olmaması, şikâyet ve eleştirilerin devam etmesi nedeniyle Meşihat Makamı yeni bazı düzenlemelerin yapılmasına ihtiyaç duydu. Bu konudaki çalışmalar sonucunda, 5 Nisan 1915 tarihinde çıkartılan bir nizamname ile doğrudan doğruya Meşihat Makamı'na bağlı ve bu makama karşı sorumlu olan, şeriyye mahkemelerini denetleme yetkisi bulunan müfettişler tayin edildi. Müfettişlerin görevi, kadıların mesleki durumları ile müftülerin, eytam müdürlerinin, nahiye naiplerinin ve bütün şer'i memurların vasıflarıyla ve gerçekleştirdikleri görevlerle ilgili incelemelerde bulunmak, bütün şer'i muamelelerin belli bir düzen içerisinde yürütülmesine çalışmak ve şer'i zabıt ve sicillerin muhafazası konusunda gerekli özenin gösterilip gösterilmediğini denetlemek, hazırladıkları tutanakları Meşihat Makamı'na göndermekti.⁵⁷

Şeriyye mahkemelerinin çalışma koşullarını düzenleme, bu mahkemelerde daha sağlıklı kararlar alınabilmesini sağlama amaçlı ıslahat girişimleri, II. Meşrutiyet döneminin önemli adımlarındandır. Bu girişimlerin yanında, yine bu dönemde, şeriat içindeki dini yetkilerle yargı yetkisi düşünsel boyutta incelenmiş ve şeriyye mahkemelerinin Meşihat Makamı'nın mı, Adliye Nezareti'nin mi bünyesinde çalışmalarının uygun olacağı tartışmaya açılmıştı. Bu bağlamda, Ziya Gökalp'in görüşleri farklı bir bakış açısı ortaya koyar. Ziya Gökalp, dini hükümlerin, diyanet hükümleri ve kaza hükümleri olarak ikiye ayrılmasının gerekliliğini ileri sürmüştü. Bu noktadan hareketle, hilafet ile Devlet-i İslâmiye'yi ayrı şeyler olarak düşünen ve her ikisine ayrı kaza yetkileri veren Tanzimatçıları eleştirdi. İslâm hilafet teorisyeni el-Maverdi'nin (ö. 1058) *El-Ahkâmü's-Sultaniye* adlı eserine dayanarak hilafet ve saltanatın tek kişide birleşen aynı sıfatlar olduğunu vurguladı, hükümlerlik ve yürütme yetkilerinin sadrazamlar tarafından icra edildiğini belirtti. Saltanatın kaza yetkisini sadrazama, hilafetin kaza yetkisini şeyhülislâma veren Tanzimatçılara bir eleştiri daha yönelterek, bu uygulamanın bir sonucu olarak yine aynı dönemde kazaskerlik makamının, dolayısıyla bütün kadılıkların şeyhülislâmlığa bağlanması girişimine karşı çıktı. Bu girişimlerle, ifta ve kaza yetkilerinin şeyhülislâmlıkta birleştirildiğini, bunun siyasi sonucu olarak, Avrupalıların Osmanlı topraklarında ticaretle uğraşan uyrukları ve

⁵⁶ Ceride-i İlmiye, C. I, S. 1, 1332, s. 36-39.

⁵⁷ Düstûr, II. Tertib, C. 7, Dersaadet, 1330, s. 547-552.

Gayrimüslimler için yeni adli haklar talep edebileceklerini belirtiyordu.⁵⁸

Ziya Gökalp'in görüşleri ışığında, İttihat ve Terakki Partisi'nin 1916 yılı kongresinde şer'i mahkemelerin durumu ve bu mahkemelerin Meşihat Makamı'na bağlı olarak çalışmalarını sürdürmeleri konusu ele alındı. Bu kongrede alınan kararlar gereğince, Meşihat Dairesi'nin dinin yayılması ve İslâm'ın yüceltilmesiyle ilgili çalışmalar yapmasının, bu dairenin en başta gelen görevi olması gerektiği belirtilerek, şeriyye mahkemelerinin Meşihat'ın denetiminden alınıp Adliye Nezareti'ne bağlanması zorunluluğu ortaya konuldu.⁵⁹

İttihatçıları adli alanda birliği sağlamaya götüren en önemli neden, fetva verme yetkisi ile yargı yetkisinin aynı kişide toplanamayacağı görüşünü benimsemiş olmalarıydı. Onlara göre, kadıların halifenin memuru olmalarına karşılık, müftüler halifenin memuru olmayıp yalnızca halka dini emirleri bildiren kişilerdi. Üstlenmiş oldukları bu önemli görevden dolayı hiçbir dünyevi amirin memurları olamayacakları kabul edilmişti. Müftülerin halka bildirmekle yükümlü oldukları dini hükümlerin yaptırımları sadece uhreviydi. Kazai hükümler de dini hükümlerin içinde yer almışlardı, ama yaptırımları dünyeviydi. Kadılar, bu dünyevi düzeni kurmak ve bütün sosyal ihtiyaçları sağlamakla yükümlü kılınmışlardı. Bundan dolayı faiz gibi dinen caiz olmayan birçok işi yürütmek veya yürütülmesini kabul etmek zorunda kalmışlardı. İşte bu düşüncelerden hareket eden İttihatçılar, fetva verme yetkisi ile yargı yetkisini aynı makamda birleştirerek, şer'i mahkeme ilâmlarını fetva emanetine tasdik ettirmenin, yargının caiz gördüklerinin dinen de caiz olduğu fikrini doğurduğu görüşündeydiler. Bu yanlış fikrin din ve ahlak görüşü açısından büyük zararları olduğunu belirterek, bir millette ahlakın hukuktan sayılmasının manevi geriliğe işaret ettiğini, diyanetle yargının aynı nitelikte düşünülmesinin ise ahlaki geriliğin işareti olduğunu ileri sürdüler.⁶⁰ Bu bağlamda incelendiğinde,

⁵⁸ Ziya Gökalp'in, şeyhülislamlık makamının adli alandaki yetkilerinin sınırlanması hakkındaki görüşleri için bkz. Gökalp, Ziya, "Fıkıh ve İctimaiyat," İslâm Mecmuası, C. I, S. 2, 1332, s. 40-44; "İctimai Usul-i Fıkıh Meselesi Münasebetiyle," İslâm Mecmuası, C. I, S. 8, 1332, s. 228-230.; "Örf Nedir?" İslâm Mecmuası, C. I, S. 10, 1332, s. 290-295; "Diyanet ve Kaza," İslâm Mecmuası, C. III, S. 35, 1333, s. 756-760.

⁵⁹ İttihat ve Terakki Cemiyeti, Tanin Matbaası, İstanbul, 1332, s. 30.

⁶⁰ Kadı ve müftünün görevleri ile fetva ve kaza arasındaki farklar konusunda dönemin basınında farklı iki görüş çatışmıştır. İslâm Mecmuası, yayınladığı yazılarda İttihat ve Terakki Partisi'nin konuyla ilgili görüşlerini desteklerken (İslâm Mecmuası, C. IV, S. 44, 1334, s. 905-908), İsmail Hakkı (İzmirli) Sebilürreşad'da yayınladığı makalelerde, ifta ve kaza arasındaki farkları kabul etmekle birlikte, Hz. Muhammed döneminden itibaren bu iki yetkinin aynı kişide toplandığını ve bu konuda herhangi bir sakınca görülmediğini belirterek, "fıkıhta kazâ ile iftâ' cem' olunabilir" (İslâm Hukuku'nda yargı ve fetva birleştirilebilir) demiştir (İsmail Hakkı [İzmirli], "Fıkıh: Müfti ve Kadı", Sebilürreşad, C. XIV, S. 359, 1334, s. 169-171; "Fıkıh: Kadı'nın İftası", Sebilürreşad, C. XIV, S. 360, 1334, s. 183-184). Aynı tarihlerde Sebilürreşad'ın iki yıl süre ile yayımına son verilmiş, dergi yeniden yayına başladığında kapatılışının nedeninin İsmail

şer'i mahkemelerin çalışmalarını Meşihat Makamı'na bağlı olarak sürdürmesinin birtakım sakıncalar ortaya çıkaracağı inancındaydılar. Nitekim İttihatçılar, milletin Meşihat Makamı'nın dünyevi yaptırım gücü ile korkutulmaktan dini yaptırım gücünü unutmaya başladıkları görüşündeydiler. Ayrıca onlara göre, bir kısım yargı yetkisinin Meşihat'ın bünyesinde bulunmasıyla hilafet ve saltanatın birbirinden ayrı iki kuvvet gibi görülmeye başlanacağı ve ülkede sanki iki çeşit yönetim varmış gibi bir izlenim doğacağını öne sürüyorlardı.⁶¹

İttihat ve Terakki Partisi'nin yöneticileri, adli alandaki iki başlılığın başka zararlarına da dikkat çektiler. Bu zararlardan biri, kanun maddelerinin eksikliklerinin giderilmesi aşamasında karşılaşılan sistem hatalarıydı. Adliye Nezareti, kanun tasarısı maddelerini Meclis-i Mebusan'a gönderip görüşülmesini sağlarken, Meşihat Makamı gerçekleştireceği bir düzenlemeye ait hükümleri Hanefi fıkhı esaslarında bulabilirse bu mezhebin hükümlerine göre, bulamazsa diğer dört mezhebin hükümlerine göre belirleyerek halifeye sunuyordu. Şeriyye mahkemelerinin Meşihat Dairesi'ne bağlı çalışmasından kaynaklanan usul ne Meşrutiyet yönetimine ne de şeriata uygundu. Meşrutiyet yönetimine uygun değildi, çünkü kanun hükümlerinin Meclis-i Mebusan'da görüşülmeden kesinleşmesi anlamına gelmekteydi. Şeriata uygun değildi, çünkü fetva verme yetkisi halifeye değil, müftülere aitti ve halife hiçbir zaman bir müftüyü belli bir konuyla ilgili fetva vermeye zorlayamazdı. Padişahın emri kanun hükmünde olduğundan kadılar onun vekilleri sayılmışlardı. Bu nedenle padişahın emrine itaat zorunluluğu sadece kadılara ait bir kuraldı şeklinde yorumlanmıştı.⁶²

Ayrıca, İttihat ve Terakki Partisi, bir dava mahkemeye geldiğinde, her yönüyle düzenlenmiş bir şer'i hukuk kitabı bulunmadığından durumun Fetvahane'den sorulması gerektiğini, bu şekilde Fetvahane'den alınan bir fetvanın ise ancak olayın geçmişine yönelik bir hüküm verebileceğini belirtmişti. Diğer kanunların sadece söz konusu durumun sonrasını düzenlemek üzere hazırlandığını, Fetvahane'nin bu girişimiyle bir anlamda hukuk müşavirliği yaptığını, bir anlamda ise yasama gücüne ortak olduğunu ileri sürerek bu hareketin, her iki anlamda da Meşrutiyet yönetimine ve şeriata aykırı olduğundan adli alanda yeni bir yapılanmanın zorunluluğu üzerinde durmuşlardı.

Yine İttihatçılara göre, devlet içerisinde nizami ve şer'i mahkemeler gibi bir ayırımın varlığı, her iki mahkemenin zaman zaman

Hakkı'nın fetva ve kaza konusunda yazdığı ve İttihat ve Terakki Partisi'nin konuyla ilgili görüşlerine karşı çıkan makalelerine bağlanmıştı (Sebilürreşad, C. XVI, S. 404-405, 1335, s. 130-132). İsmail Hakkı (İzmirli), bu konudaki bütün makalelerini 1920 yılında Kitâbu'l-İftâ ve Kazâ başlığı altında toplamıştır. Eserin Abdurrahim Şenocak tarafından sadeleştirilmiş hali için bkz.: İzmirli, İsmail Hakkı, "Kitâbu'l-İftâ ve'l-Kazâ," (Sadeleştirilen: Abdurrahim Şenocak), İslâmiyât, C. I, S. 3, 1998, s. 117-140.

⁶¹ İttihad ve Terakki Cemiyeti, 1332, s. 57-61.

⁶² İttihad ve Terakki Cemiyeti, 1332, s. 65-67.

birbirine aykırı ilâmlar çıkarmalarına yol açıyor, bu da hükümeti zor durumda bırakıyordu.

Siyasal iktidar bütün bunları bir araya getirip değerlendirdiğinde bir devlette din işleri ile yargı işlerinin birbirinden ayrılması ve farklı nezaretlerin bünyesinde toplanması zorunluluğunu düşündü. Şer'iyye mahkemeleri ve bu mahkemelerin üst mercii olan Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye ve Kazaskerlik bütünüyle Adliye Nezareti'ne bağlanarak hem adli mekanizma içerisinde bir bütünlük oluşturulacak, hem de Meşihat Dairesi'nin sadece diyanet işleriyle uğraşarak çok daha verimli çalışmalar yapması sağlanacaktı.⁶³

İttihat ve Terakki Partisi'nin bu tutumu üzerine, şer'iyye mahkemelerinin Meşihat Dairesi'nden alınarak Adliye Nezareti'ne bağlanması amacıyla 8 Şubat 1917 tarihinde bir kanun layihası hazırlandı. Bu kanun layihası Adliye, İlmiye ve Evkâf Encümenlerinde görüşüldükten sonra Meclis-i Mebusan'a sunuldu.⁶⁴ Meclis-i Mebusan'da konuyla ilgili oldukça yoğun tartışmalar yapıldı; temel nedeni, Meşihat'la Adliye Nezareti arasındaki görev dağılımının tam anlaşılabilmesiydi. Nitekim, Ramazan ve bayram ilanlarının mahkemeler tarafından mı müftüler tarafından mı verileceği, nikâh işlemlerinin nasıl tamamlanacağı gibi sorular bile soruluyordu. Ayrıca tartışmalar sırasında şer'i mahkemeler Meşihat Makamı'ndan ayrılırsa bu kurumda büyük bir boşluk oluşacağı ve bu boşluğun en kısa sürede giderilebilmesi için Meşihat'ta bir komisyonun toplanıp çalışmalar yapması gerekliliği de gözler önüne serildi. Kendisine yöneltilen sorulara yanıt veren Adliye Nazırı Halil Bey, şer'iyye mahkemelerinin kapatılmasının söz konusu olmadığını belirterek, bu mahkemelerin sadece bağlı oldukları kurum açısından değişikliğe uğrayacaklarını açıkladı. Adliye Nazırı, ayrıca, Meşihat'ın son düzenlemelerden sonra teşkilatında ortaya çıkan değişiklikleri belirlemek amacıyla bir komisyon toplayarak çeşitli çalışmalar yürüttüğünü, fakat hazırlanmakta olan layiha tamamlanmadığı için Meclis'in gündemine getirilemediğini de belirtmişti. Meclis-i Mebusan'da en fazla eleştiri alan konulardan biri de Meşihat Makamı'nı doğrudan ilgilendiren bir kanun layihasının görüşülmesi sırasında, şeyhülislâmın görüşlerini açıklamak üzere Meclis'e gelmeye ihtiyaç duymamasıydı.⁶⁵

Bütün bu tartışmalar sonucunda, hazırlanan kanun layihası bazı küçük değişikliklerle son şeklini aldı ve 12 Mart 1917 tarihinde çıkartılan bir irade-i seniyye ile yürürlüğe girdi. Kanunun hükümlerine göre, Kazaskerlik ve Evkaf mahkemeleri dahil bütün şer'iyye mahkemeleri ve Emvâl-i Eytâm gibi Meşihat Makamı'na bağlı bütün daireler Adliye Nezareti'ne bağlandı. Şer'iyye mahkemelerinden gönderilen bütün ilâm ve hüccetlerin yeniden incelenip temyizen görüşülebilmesi için

⁶³ İttihad ve Terakki Cemiyeti, 1332, s. 67-68.

⁶⁴ MMZC., D.3, İÇ.S.3, C.1, Ankara, 1992, s. 489-501.

⁶⁵ MMZC., D.3, İÇ.S.3, C.2, Ankara, 1991, s. 287-300.

Fetvahane ile Meclis-i Tedkikat-ı Şeriyye'nin tüm yetkilerine sahip "Mahkeme-i Temyiz-i Şeriyye" adıyla bir daire oluşturuldu. Kadıların atanmalarının Adliye Nazırı tarafından belirlenen bir komisyonca ve kanunlar çerçevesinde yapılması karara bağlandı. Daha önceki tarihlerde şeriyye mahkemeleriyle ilgili çıkartılan ve uygulanmasından şeyhülislâmın sorumlu tutulduğu bütün kanun ve nizamnameler kaldırıldı ve yeni çıkartılan bu kanunun uygulanmasından Adliye Nazırı sorumlu tutuldu.⁶⁶

Şer'i mahkemelerin Adliye Nezareti'ne bağlanmasından sonra 24 Ekim 1917 tarihinde çıkartılan "Usul-i Muhakeme-i Şeriyye Kararnamesi" ile bu mahkemelerin görev ve yetkileri, muhakeme usulleri, temyiz usulleri gibi konular açıklığa kavuşturulmaya çalışıldı.⁶⁷

V- MÜTAREKE DÖNEMİ

Mütareke süreci, İttihadçuların adli alanda gerçekleştirdikleri düzenlemeler açısından, eskiye dönüşün yaşandığı bir süreç oldu. İzzet Paşa Hükümeti'nin istifasının ardından göreve getirilen Tevfik Paşa Hükümeti şer'i mahkemelerin yeniden Meşihata bağlanması amacıyla bir kanun layihası hazırlığına girişti. Hazırlanan kanun layihası, 15 Kasım 1918 tarihinde tamamlandı.⁶⁸ Fakat bir türlü yürürlüğe giremedi. Konuya yoğun destek veren İslâmcı düşünürler, şer'i mahkemelerle ilgili yaşanan süreci eleştirir nitelikte pek çok yazı kaleme aldılar. Nitekim Ahmed Şirani "İ'tisâm" dergisinde yazmış olduğu yazılarda olayların tarihçesine değinmekte ve İttihadçılara ateş püskürmekteydi. Şirani, Tanzimat döneminden itibaren Avrupa devletlerine hoş görünmek için taş yığınlarından ibaret olan Adliye ve Maarif Nezaretlerinin vücuda getirildiğini belirterek, Avrupalıların asıl istedikleri şeyin hak ve adaletle karar alacak mahkemeler vücuda getirmek olduğunu söyledi. Bunun da şer'i mahkemelerin ve onun gelişimini sağlayacak medreselerin ıslahı ile mümkün olabileceğini, bu şekilde hareket edilmiş olsa, hem eski kurumların hukuk tarihlerindeki yerlerine hem de halkın eğitime sadık kalınmış olacağını ileri sürdü. O'na göre millet ve devlet için yıkıcı olan hatalar dört aşamada gerçekleştirilmişti. Bu aşamalardan ilkinde adalet ve eğitim işlerindeki birlik bozularak, ülke içinde birbirine zıt görüşler ortaya atılmıştı. İkinci aşamada, vakıflar tarafından idare edilen medreselerin yanında milyonlarca lira harcanarak mektepler açılmıştı. Üçüncü aşamada, millet ve devlet hazinesinin zararına olacak şekilde Adliye ve Maarif Nezaretleri için ayrı bütçeler oluşturulmuştu. Son

⁶⁶ Ceride-i İlmiye, C. III, S. 31, 1335, s. 875.

⁶⁷ Meclis-i Umuminin Mün'akid Olmadığı Esnada Hey'et-i Vükelaca Bâ-İrade-i Seniyye Mevki-i İcrâya Konulan Mukarrerat 1333 (C. I, Ankara, 1992, s. 56-70).

⁶⁸ BOA., BEO., Meşihat-Gelen, 346928, 10 Safer 1337, (15 Kasım 1918).

aşamada ise dini ve ahlaki zafiyetleri ortaya çıkartacak mecralar açılarak İslâmiyet'e zarar verilmişti.⁶⁹

Şirani'ye göre, İttihatçılar daha Paris'te sürgünde buldukları dönemlerden itibaren Tanzimatçıların mahkemelerle ilgili girişimlerini eleştirmektedirler. Hatta Paris'ten Selanik'e gelirken yegâne amaçları, Tanzimatçıların yapmış oldukları hataları düzeltmekti. Fakat dönem itibariyle İslâmi ortamın buna izin vermeyeceğini düşünerek, planlarını ertelediler. Ülke içinde yeterince kuvvetlenip, örgütlenemediklerini düşündüklerinden şer'i mahkemelerin görevlerini müftülere devretmeyi bile planladılar. Ahmed Şirani, İttihatçıların bu hareketlerinin arkasında yatan düşüncenin, millete "dindar ve müteşerri (şeriat ile uğraşan)" kimseler olarak görünme gayreti olduğunu ifade etmekteydi. O'na göre, Dünya Savaşı'nın yaşanması, İttihatçıların mahkemeler, medreseler, ilmiyye, aile hukuku ve kadınlarla ilgili gerçek düşüncelerini ortaya koyup, meşrulaştırabilecekleri uygun bir zemin yarattı. Yine bu doğrultuda ülke içinde adli birliği sağlamak amacıyla şer'i mahkemeler Adliye Nezareti'ne bağlandı ve değişimin gerçekleştirilmesi için de Meşihat Makamı'nın başına Mustafa Hayri Efendi⁷⁰ getirildi. Şirani, Hayri Efendi'nin gerekli değişimi sağlamanın ardından halkın hoşnutsuzluklarından çekinerek görevinden istifa edip, Meşihat Makamı'nı şer'i mahkemelerin iadesi düşüncesinde olan Musa Kazım Efendi'nin omuzlarına yüklediğini belirtmektedir.⁷¹

Ahmed Şirani, Mehakim-i Şer'iyye'de çözüme kavuşturulacak sorunların, dini hükümlerle bağlantılarının, dini zevat tarafından açıklanması gerektiği görüşündeydi. Ayrıca dinin, devlet içindeki yegâne temsilcisi bulunan şeyhülislâmların adli yetkilerinin saklı tutulması da önem taşıyan konuların başında gelmekteydi. Yazar ayrıca, Avrupa Devletlerinin tebaalarının hukuklarını korumakla yükümlü olduklarını belirterek, bu devletlerin halklarının sadece hukuk, ticaret ve ceza mahkemeleri ile bağlantılı olduklarını, şer'i mahkemelerle hiçbir ilgilerinin bulunmadığını anlatmaktaydı.⁷²

⁶⁹ Ahmed Şirani, "Mehakim-i Şer'iyye'nin Lüzum-ı İadesi", *İ'tisam*, C. I, Aded: 8, 16 Kanun-ı Sani 1335 (16 Ocak 1919), s. 1-2.

⁷⁰ Şeyhülislâm Mehmet Esat Efendi'den boşalan Meşihat Makamı'na, 16 Mart 1914 tarihinde atanan Mustafa Hayri Efendi, aynı zamanda Evkaf Nazırlığı görevini de birlikte yürütmüştür. Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girişi sırasında verdiği "Cihat Fetvası" ile anılır. 6 Mayıs 1915 tarihinde, İttihat ve Terakki Partisi ileri gelenlerinin yapmış oldukları fazla harcamaları ve ihtişamlı yaşamlarını gerekçe göstererek görevinden istifa etmiştir. 14 Ekim 1918 tarihinde kurulan İzzet Paşa Kabinesi'nde Adalet Bakanı olarak görev almıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarında, İttihat ve Terakki Partisi ileri gelenlerinin İstanbul'dan kaçışlarını takiben, Sultan Vahidettin'in Ahmet İzzet Paşa Kabinesi'nde bulunan İttihatçılardan istifalarını istemesi üzerine görevinden ayrılmıştır. Bkz.: Altunsu, a.g.e.,1972, s. 243-249; İlmiyye Salnamesi, 1334, s. 636-641.

⁷¹ Ahmed Şirani, a.g.m., C.I, S. 8, 1335, s. 3-4.

⁷² Ahmed Şirani, "Evet; Mehakim-i Şer'iyye'nin İadesi Lâzımdır", *İ'tisam*, C. I, Aded:10, 30 Kanun-ı Sani 1335 (30 Ocak 1919), s. 1-3.

Şer'i mahkemelerin Meşihat Dairesi'ne iadesi konusunda basında yer alan destekleyici yazılara İttihadçıların en sert muhaliflerinden biri olan ve Mütareke Döneminde tartışmaların yaşandığı süreçte şeyhülislâmlık görevinde bulunan Mustafa Sabri Efendi'de katıldı. Vakit Gazetesi muhabirinin sorularını yanıtlayan Mustafa Sabri Efendi, şer'i mahkemelerin Meşihat'a iade edilmesinin en çok üzerinde durduğu konulardan biri olduğunu söyleyerek, hükümetin zamanını alan acil siyasi işlerin tamamlanmasının ardından Meşihat Makamı'nın bu hakkını talep edeceğini belirtti.⁷³ Nitekim kısa bir süre sonra, şer'i mahkemelerin Meşihat Dairesi'ne iade edilmesine yönelik gerekli işlemleri gerçekleştirmek üzere Ayan Reisi, Adliye Nazırı, Evkaf Nazırı, Dar'ül-hikmet'ül İslâmiyye Reisi ve diğer bazı görevlilerden oluşan bir komisyonun kurulmasına karar verildi.⁷⁴

Bu gelişmeye rağmen dönemin basını şer'i mahkemelerin görev ve yetkilerine yönelik eleştirilerini devam ettirmekteydi. Hafız Abdullah İrfan tarafından kaleme alınan bir yazıda, adli birliği sağlamak amacı ile şer'i mahkemelerin nizamiye mahkemelerine bağlandığı belirtilmekte, düzenlemenin tam tersi bir şekilde organize edilerek de yani nizamiye mahkemelerinin şer'i mahkemelere bağlanması yoluyla da birliğin sağlanabileceği ileri sürülmekteydi. Abdullah İrfan, tereke, nikâh, boşanma davalarının yine şer'i mahkemelerde görüşüldüğünü, bu durumun ise adli birliği sağlamanın aksine bölünmüşlüğü bir göstergesi olduğunu dile getirmekteydi. Adli mekanizma içinde ortaya çıkan ikiliğin, kısa zamanda çözümlenecek bir veraset davasının bile uzun sürmesine neden olduğunu da örnekleriyle açıklamaktaydı. Abdullah İrfan, bu durumun halkı mahkemelere müracaat etmek konusunda tereddütlü davranmaya ittiğini belirtmekteydi.⁷⁵

Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi'de mahkemelerle ilgili yaşanan süreçten hoşnut değildi. Kanun layihasının hazırlanıp, yürürlüğe sokulmadan yedi ay bekletilmesi ve ardından da görüşülmek üzere yeniden bir komisyona havale edilmesi Şeyhülislâmı memnun etmemişti. Mustafa Sabri Efendi, sadarete gönderdiği bir tezkirede, şer'i mahkemelerin Osmanlı hükümetinin sahip olduğu iki haktan biri olan Halifelik sıfatının içinde yer aldığını, Hilâfet makamının Hükümet içindeki temsilcisinin de Şeyhülislâmlık ve Meşihat Makamı olduğunu belirterek, şer'i mahkemelerin bir an önce ait oldukları yere iadesinin

⁷³ Vakit, No: 802, 1335, s. 1. Mustafa Sabri Efendi'nin Vakit Gazetesi muhabiri ile yaptığı röportajında şer'i mahkemeler ile ilgili söylediği sözleri, kendi sayıları arasında yayınlayan Sebilürreşad Dergisi, yazının altına önemli bir de not düşmüştü. Bu notta, şer'i mahkemelerin Meşihat Makamı'ndan ayrılmasının ilk gündeme geldiği yıllarda, İzmirli İsmail Hakkı Bey'in konuya eleştirel yaklaşan bilimsel bir makalesini yayınlamaları nedeni ile Derginin iki yıl kapatıldığı yazılmakta, son günlerde gelinen noktadan övgü eli söz edilmekteydi. Bkz.: Sebilürreşad, No: XVI, S. 404-405, 1335, s. 130-132.

⁷⁴ İ'tisam, No: I, S. 25, 1335, s. 192.

⁷⁵ Dağıstanizâdelerden Hafız Abdullah İrfan, "Tevhid-i Mehakimin Tevâüd Ettiği Netayicden Bir Nümüne", İ'tisam, C. I, Aded: 33, 17 Temmuz 1335 (1919), s. 312-314.

uygun olacağını ifade etti. Bu noktada İslâm'ın genel vicdanını ne eski Mebusan Meclisi'nin ne de İttihad ve Terakki Partisi'nin emellerine hizmet etmiş olan basının temsil edemeyeceğini söyleyerek, temsil gücüne sahip olan asıl grubun ülke içindeki ve dışındaki üç yüz milyon Müslüman olduğunu belirtti. Mustafa Sabri Efendi'ye göre şer'i mahkemeler Adliye Nezareti'ne bağlanırken Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan Gayrimüslimlerin nikâh ve boşanma gibi dini konular içinde yer alan davalarının patrikhanelere iade edilmiş olduğu unutulmuş ve Müslüman tebaa mağdur edilmişti. Sözü edilen mağduriyetin bir an önce giderilmesi için şer'i mahkemelerin en kısa süre içerisinde yeniden Meşihat'a bağlanması zorunlu idi.⁷⁶

Mustafa Sabri Efendi'nin sadarete gönderdiği tezkire şer'i mahkemelerin Meşihat Makamı'na iadesi sürecini hızlandırdı.⁷⁷ Hazırlıkları tamamlanan kararname, 3 Mayıs 1920 tarihinde padişahın iradesi ile yürürlüğe girdi.⁷⁸ Kararname hükümleri gereğince kazaskerlik ve evkaf mahkemeleri dâhil olmak üzere bütün şer'i mahkemeler Meşihat Makamı'na iade edildi. Muhalefat-ı Umumiyye Kassamlığı, Emvâl-i Eytam ve Beyt-ül-mal Müdüriyetlerinin Adliye Nezareti'ne bağlılığı ise sürdü. Yine aynı kararname ile temyiz davalarını görüşmek amacı ile Meşihat'a bağlı çalışmalarını sürdüren Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye yeniden açıldı.⁷⁹

Kararnamenin gerekçelerinin belirtildiği esbab-ı mucibe lâyihası tarihi süreç içerisinde yapıldığı düşünülen hatalarla, eleştirilerle doluydu. Bu bağlamda öncelikle üzerinde durulan nokta, Tanzimat sürecinden itibaren girilen reform hareketlerinin yanlışlığı konusuydu. Reform hareketlerinde aşırı uygulamalara gidilmesi ve toplumun özüne aykırı ıslahatlar gerçekleştirilmeye çalışılması özellikle eleştirilen noktalardı. Bu ıslahat hareketlerinden birinin de adli ıslahatlar olduğu belirtilmekteydi. Adli mekanizmada ihtiyaç duyulan ıslahatların, hâkimlerle ilgili düzenlemeler olması gerektiği anlatılmakta, nitelikli hâkimlerin bulunmaması nedeni ile adliyeye olan güvenin sarsıldığı konusu üzerinde durulmaktaydı. Sorunlar ortadayken onları düzeltmek

⁷⁶ BOA. BEO. Meşihat-Giden, 343 303, 11 Zilkade 1337. Sözü edilen Meşihat Tezkiresi'nin basına yansımaları için bkz.: Yeni Tasvir-i Efkâr, No: 2812, 1335, s. 2; İ'tisam, C. I, S. 38, 1335, s. 388-391.

⁷⁷ Tezkirenin gönderilmesinden kısa bir süre sonra Adliye Nazırı Mustafa Hamdi Bey ile yapılan bir röportajda, konunun görüşülmek üzere çok yakın bir tarihte Meclis-i Vükelâ'ya havale edileceği belirtilmekteydi. Bkz.: Yeni Tasvir-i Efkâr, No: 2819, 1335, s. 1-2.

⁷⁸ Ankara Hükümeti, İstanbul'un işgal edildiği 16 Mart 1920 tarihinden itibaren İstanbul Hükümeti'nin gerçekleştirdiği bütün tasarrufları geçersiz kabul etmişti. Bu nedenle şer'i mahkemeleri Meşihat Makamı'na bağlayan Kararname de Ankara Hükümeti'nce geçersiz sayıldı. Nitekim 7 Haziran 1920 tarihinde çıkartılan bir kanun ile Sivas'ta bir temyiz heyeti oluşturularak bu bölgelerdeki şer'i mahkemelerin üst kontrol mercii olarak tanındı. Bkz.: Düstur, III. Tertib, C. 1, Ankara: 1953, s. 10.

⁷⁹ Düstur, II. Tertib, C. 12, İstanbul: 1927, s. 69-71; Ceride-i İlmiye, C. 5, S. 60, 1338, s. 1907-1908.

yerine, olaya farklı açıdan bakıp adli birliği bozacak yeni mahkemeler açılması çözüm açısından atılan bir adım olarak görülmemekteydi. İşleyişi sağlayan, hatta Zimmi vatandaşların bile güvendikleri için sıkça müracaat ettikleri, şer'i mahkemelerin yetki alanlarının daraltılması, bununla da yetinilmeyip bu mahkemelerin Adliye Nezareti'ne bağlanması, adli birliği sağlamak yerine tam aksine bölünmüşlüğü arttıran bir eylem olarak nitelendirilmekteydi. Adli birlik, şer'i mahkemelerin Adliye Nezareti'ne bağlanması ile gerçekleşebiliyorsa nizamiye mahkemelerin Meşihat Makamı'na bağlanması ile de gerçekleşebilir diye düşünülmekte ve şer'i mahkemelerin dini yönlerinin bulunması nedeni ile Meşihat'a bağlı kalmalarının daha doğru olduğu belirtilmekteydi.⁸⁰ İttihad ve Terakki Hükümeti'nin gerçekleştirdiği adli değişiklikler ile şer'i mahkemeleri bütünüyle ortadan kaldırmayı amaçladığı konusu da layiha da sözü edilen hususlar arasındaydı.⁸¹

Şer'i mahkemelerin Meşihat Makamı'na iadesinin ardından 13 Temmuz 1920 tarihinde çıkartılan "Usûl-ı Muhâkeme-i Şer'iyyeye Dair Bazı Mevâdda Hâvi Karârname" ile mahkemelerin aksayan noktaları yeniden düzenlenmeye çalışıldı. Bu Kararnamede 24 Ekim 1917 tarihli "Usûl-ı Muhâkeme-i Şer'iyye Karârnamesi"nde sıralanan, şer'i mahkemelerin görev ve yetkileri yeniden belirtilmekteydi (md. 1). Ayrıca mühür ve imzası inkâr edilen senetlere dair davaların Mecelle'nin hükümlerine göre çözümleneceği (md. 3); davaların, davalının ikâmetgahı mahkemesinde görüşüleceği (md. 4); davalının mahkeme için belirlenen günde ve zamanda hazır bulunmaması durumunda sözü edilen mahkemenin davacının isteği üzerine davalının gıyabında görülebileceği (md. 7); mahkeme sonucunda verilen kararların temyiz edilebileceği, temyiz hakkının mahkûm edilen kişiye ait olduğu ve itirazın, kararın tebliğinden itibaren yirmi gün içinde yapılabileceği (md.10) de ilgili hükümler arasındaydı. Kararname'nin bir diğer önemli maddesi ise akıl veya balığ olmayan kişilere karşı açılan davaların, beytül-mal ve vakıflar aleyhine sonuçlanan mahkemelerin, nikâh ve

⁸⁰ Takvim-i Vekâyi, No: 3847, 1338.

⁸¹ Şer'i mahkemelerin Meşihat Dairesi'ne bağlanmasından yaklaşık üç yıl sonra konu yeniden basının gündemine geldi. Ankara Hükümeti'nin yeni Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nu hazırladığı ve bu Kanun'un içinde "Mehakim-i Şer'iyye'nin mülga" olduğuna dair bir maddenin yer aldığı bilgisi basındaki bu tartışmaları alevlendirdi. Özellikle Sebilürreşad Dergisi'nde çıkan yazılar konuyu İttihad ve Terakki Dönemi'ne dayandırmakta, şer'i mahkemeleri Bab-ı Meşihat'tan alan İttihadçıların adli birliği gerekçe göstermesine rağmen aslında bu mahkemeleri bütünüyle kaldırmayı hedefledikleri dile getirilmekteydi. O tarihlerde şer'i mahkemelerle ilgili düzenlemelere fikir babalığı yapan Ziya Gökalp ve Ahmed Bey (Ağaoğlu)'in, yeni hazırlanmakta olan Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nda da önemli roller üstlenmeleri bu gerçeği ortaya koymaktaydı. Sebilürreşad Dergisi, Adliye Vekili'nin şer'i mahkemelerin sadece isminin değişeceği, görevlerinde bir değişiklik yapılmayacağı yönündeki söylemini de halkı yatıştırarak, amacı gerçekleştirmek için yapılan bir taktik olarak değerlendirmekteydi. Bkz.: Sebilürreşad, C. XXII, S. 571-572, 1342, s. 206-207.

talak ile ilgili hükümler içeren kararların temyizen onanması zorunluluğunu getirmesiydi (md. 11). Davanın temyizen incelenmesi sonucunda, onanan veya bozulan hükümlerin, hükmü veren mahkemeye iade edilmesi şartı koyulmuştu (md. 12). Şer'i mahkemelerle nizamiye mahkemeleri arasındaki görev ve yetki karmaşasından dolayı ortaya çıkan anlaşmazlıklar, Meşihat Makamı ile Şura-ı Devlet ve Adliye Nezareti'nden seçilen görevlilerin ve adı geçen kurumlardan herhangi birinin ikinci başkanının liderliğinde toplanacak, ikişer üyeden oluşan bir "İhtilâf Mercî' Encümeni"nde incelenecekti (md.13). Bir davanın, bir mahkemeden diğer bir mahkemeye nakli, taraflardan birinin Meclis-i Tedkikât-ı Şer'iyye'den talep etmesi üzerine gerçekleşebilecekti (md. 14). Kararname hükümlerine aykırı olan Nizamiye, Usul-i Muhâkeme-yi Şer'iyye Kanunlarının ilgili maddeleri mülga sayılmaktaydı (md. 18).⁸²

Şer'i mahkemeler, yapılan bu son düzenlemelerle birlikte Osmanlı Devleti'nin sona erişine kadar Meşihat Dairesi'ne bağlı çalışmalarını sürdürdü.

SONUÇ

Şeyhülislâmlık makamının görev ve yetkileri, makamın Osmanlı Devleti içinde ortaya çıkışından, Devlet'in sona erişine kadar geçen süre içinde farklı evrelere ayrılarak incelenebilir. Başlangıçta üstlenmiş oldukları fetva verme görevi ile birlikte sadece dini yetkiler üstlenen şeyhülislâmlık makamı, 16. yüzyıldan itibaren ulema sınıfının başkanlığına getirilerek idari, adli ve eğitim ile ilgili de birtakım sorumluluklar üstlendiler.

Adli alandaki sorumlulukları, İslâm Hukuku kurallarına dayanarak karar alan şeriyye mahkemelerinde, mahkeme başkanlığı yapan kadıların atama ve azil işlerinden ibaretti. Böylece dolaylı olarak şeriyye mahkemeleri sorumluluk alanları içinde yer almaya başladı. Fakat bu alandaki asıl yetkileri şer'i davalarda temyiz mahkemesi niteliğinde işlev gören huzûr murafaalarının, sadrazam başkanlığında toplanmak yerine şeyhülislâm gözetiminde çalışmaya başlamaları ile gerçekleşti. Bu yetki, şeyhülislâmlık makamını 1838 yılından itibaren adalet mekanizmasının en üst mertebesine taşıdı.

Tanzimat Fermanı'nın ilanının ardından her alanda olduğu gibi adli alanda da hem kanunlaştırma hareketleri hem de mahkemeler açısından yeni düzenlemelere gidildi. Şeyhülislâmlık makamı, bu düzenlemeler sonucunda resepsiyon yolu ile kabul edilen Batı tarzındaki kanunların ve nizamiye mahkemeleri adıyla açılan yeni mahkemelerin içinde herhangi bir sorumluluk alanı bulamadı. Nitekim nizamiye mahkemeleri 1871 yılında Adliye Nezareti'ne bağlandı. Şeyhülislâmlık makamı ise sadece şeriyye mahkemelerinin başkanlığı görevini sürdürebildi.

⁸² Düstur, II. Tertib, C. 12, İstanbul: 1927, s. 128-132.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde, İttihad ve Terakki Partisi'nin dini kamusal hayattan uzaklaştırarak, dini makamların yetkilerini sadece dini görevlerle sınırlama girişimleri dikkat çekti. Bu süreçte şeyhülislâmlık makamının adli yetkilerine de sınırlama getirildi. Kadıların şer'i mahkemelerde vermiş oldukları kararlarla sadece halka ve padişaha karşı sorumlu oldukları görüşünden yola çıkılarak, 1917 yılında çıkartılan bir irade-i seniyye ile şer'iyye mahkemeleri Adliye Nezareti'ne bağlandı.

İslâm Hukuku kurallarına uyarak karar alan şer'iyye mahkemelerinin, şeyhülislâmlık makamının elinden alınması, bu makamı Halifenin vekili olarak gören İslâmcı çevreler tarafından yoğun tepki ile karşılandı. Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi ve Osmanlı Devleti'nin savaşta almış olduğu yenilgilerden sorumlu tutulan İttihad ve Terakki Partisi'nin iktidardan uzaklaştırılması sözü edilen çevrelerin düşüncelerinin gerçekleştirilmesi için uygun zemini hazırladı. Bu süreçte gerçekleştirilen icraatlardan biri de şer'iyye mahkemelerinin yeniden Meşihat Dairesi'ne bağlanması oldu. Dairenin, şer'iyye mahkemeleri kapsamındaki yetkileri Osmanlı Devleti'nin sona erişine kadar devam etti.

KAYNAKÇA

I) ARŞİV KAYNAKLARI

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

- A) **Bâb-ı âlî Evrak Odası (BEO.)**
 - 1-Meşihat-Gelen: Dosya No: 286241, 346928.
 - 2-Meşihat-Giden: Dosya No: 278854, 343 303.
- B) **İradeler**
 - Meclis-i Mahsus: Dosya No: 310/29, 1901/28.
- C) **Meclis-i Vükela Mazbataları (MVM.)**
 - Defter No: 26/8, 128/66,166/24, 187/ 46, 247/51.
- D) **Yıldız Tasnifi**
 - 1-Hususî Maruzat (Y.A. Hus.): Dosya No: 258/114
 - 2-Resmî Maruzat (Y.A.Res.): Dosya No: 3/37, 40/29-2, 40/29-4, 40/29-5, 40/29-6.

II) BELGESEL KAYNAKLAR

A) *Düstûr*

I. Tertib

C.1, Dersaadet: 1282.

C.2, Dersaadet: 1289.

Zeyl C. 3, Dersaadet: 1300.

II. Tertib

C.5, Dersaadet: 1332.

C. 6, Dersaadet: 1329.

C. 7, Dersaadet: 1330.

C. 12, İstanbul: 1927.

III. Tertib

C. 1, Ankara: 1953.

B) Meclis Zabıt Cerideleri

Meclis-i Mebusan (MM), Levâyih ve Tekâlif-i Kanuniyye ve Encümen Mazbataları, Devre: 1-4, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Basımevi, 1992.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC), Devre: 1, 3, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Basımevi, 1982, 1991-1993.

III) GAZETE VE DERGİLER

Ceride-i İlmiye, Hürriyet, İkdâm, İ'tisam, İslâm Mecmuası, Sebilürreşad, Sırat-ı Müstakim, Takvim-i Vekâyi, Tanin, Ulûm, Vakit, Yeni Tasvir-i Efkâr

IV) KİTAP VE MAKALELER

Ahmed Cevdet (İbn'ül-Sırrî), "Mehakim-i Şer'iyye'nin Tensikâtı," *Tanin* 4: 3., 1324

Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, C. IV, Matbaa-i Osmaniyye, Dersaadet, 1986.

Ahmed Lûtfî, *Mir'ât-ı Adalet*, İstanbul, 1304.

Ahmed Şirani, "Mehakim-i Şer'iyye'nin Lüzum-ı İadesi", *İ'tisam*, C. I, Aded: 8, 16 Kanun-ı Sani 1335 (16 Ocak 1919), s. 1-4.

Ahmed Şirani, "Evet; Mehakim-i Şer'iyye'nin İadesi Lâzımdır", *İ'tisam*, C. I, Aded:10, 30 Kanun-ı Sani 1335 (30 Ocak 1919), s. 1-3.

Altunsu, Abdülkadir, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1972.

Belgesay, Mustafa Reşit, "Tanzimat ve Adliye Teşkilâtı," *Tanzimat*, I, İstanbul, 1940.

Bingöl, Sedat, *Tanzimat Devrinde Osmanlı'da Yargı Reformu (Nizamiyye Mahkemeleri'nin Kuruluşu ve İşleyişi 1840-1876)*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2004.

Çadırcı, Musa, "Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Osmanlı İmparatorluğunda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli 'Tarik-i İlmiyye'ye Dair Ceza Kanunname'si," *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XIV: 25, 1982, 139-161.

Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTK, Ankara, 1991.

Dağıstanizâdelerden Hafız Abdullah İrfan, "Tevhid-i Mehakimin Tevâüd Ettiği Netayicden Bir Nümüne", *İ'tisam*, C. I, Aded: 33, 17 Temmuz 1335 (1919), s. 312-314.

Davison, Roderic H., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, I-II, Papirüs Yayınları, İstanbul, 1997.

Eroğlu, Muammer, "Devvânî," *İslâm Ansiklopedisi*, III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1993, ss. 565-566.

Gökalp, Ziya, "Fıkıh ve İctimaiyat," *İM*, I: 2, 1332, ss. 40-44.

Gökalp, Ziya, "İctimai Usul-i Fıkıh Meselesi Münasebetiyle," *İslâm Mecmuası*, I: 8, 1332, ss. 228-230.

Gökalp, Ziya, "Örf Nedir?" *İslâm Mecmuası*, I: 10, 1332, ss. 290-295.

Gökalp, Ziya, "Diyamet ve Kaza," *İslâm Mecmuası*, III: 35, 1333, ss. 756-760.

İlmiye Salnamesi, Matbaa-i Âmire, 1334, İstanbul.

İsmail Hakkı (İzmirli), "Fıkıh: Müfti ve Kadı," *Sebilürreşad*, XIV: 359, 1334, ss. 169-171.

İsmail Hakkı (İzmirli), "Fıkıh: Kadı'nın İftası," *Sebilürreşad*, XIV: 360, 1334, ss. 183-184.

İsmail Hakkı (İzmirli), "Kitâbu'l-İftâ ve'l-Kazâ," Sadeleştiren: Abdurrahim Şenocak, *İslâmiyyât*, I, 3: 1998, ss. 117-140.

İpşirli, Mehmet, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı", İhsanoğlu, Ekmeleddin (Ed.), *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, I, İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul, 1994.

İttihad ve Terakki Cemiyeti, Tanin Matbaası, İstanbul, 1332.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, VII, *Islahat Fermanı Devri (1861-1876)*, TTK, Ankara, 1983.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi VIII, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, TTK, Ankara, 1988.

Kili, Suna, *Türk Anayasaları*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1982.

Mardin, Ebu'l-ulâ, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1996.

Mardin, Şerif, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.

Mehmed Şeref, *Bir Müslüman Türk'ün Şeyhülislâm Efendi'ye En Son Sözü*, Bursa, 1329.

Mumcu, Ahmet, *Tarih İçindeki Genel Biçimiyle Birlikte Osmanlı Devletinde Rüşvet (Özellikle Adli Rüşvet)*, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1985.

Sabit Halim, "İcma: Osmanlılar ve Teşriî Selâhiyeti," *İslâm Mecmuası*, III: 27, 1333, ss. 628-632.

Ubicini, M. A., *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, Timaş Yayınları, İstanbul, 1998.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, TTK, Ankara, 1988.

Üçok, Coşkun/Mumcu, Ahmet/Bozkurt Gülnihal, *Türk Hukuk Tarihi*, Savaş Yayınları, Ankara, 1996.

Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat," *Tanzimat*, I, İstanbul, 1940, ss. 139-209.

Yavuz, Hulûsi, *Osmanlı Devleti ve İslâmiyet*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1991.